

PAPER DETAILS

TITLE: HÜKÜMET SİSTEMİ DEĞİŞİKLİĞİ TARTIŞMALARINA DAİR ANAYASAL

DEĞERLENDİRME: BASKANLIK SİSTEMİNDEKİ VE PARLAMENTER SİSTEMDEKİ KURUMSAL

DEĞİŞKENLER

AUTHORS: Saadet YÜKSEL

PAGES: 135-169

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/230762>

HÜKÜMET SİSTEMİ DEĞİŞİKLİĞİ TARTIŞMALARINA DAİR ANAYASAL DEĞERLENDİRME: BAŞKANLIK SİSTEMİNDEKİ VE PARLAMENTO SİSTEMİNDEKİ KURUMSAL DEĞİŞKENLER

Yard. Doç. Dr. Saadet Yüksel*

Giriş

Bir devlette iktidarın örgütlenme şekli bağlamında açıklanan hükümet sistemleri,¹ esas itibarıyla başkanlık sistemi veya parlamenter sistem tercihi çerçevesinde tartışılmaktadır. Bu tartışma veya karşılaştırmalarda üzerinde durulan, devletin bir yönetim biçimi olarak demokratik veya otoriter² olması anlamında tartışılan rejim (political regime)³ değişikliği değil, iktidarın devlet organları arasındaki kullanımı, özellikle yasama ve yürütme organlarının birbiriyle ilişkisiyle bağlamında tanımlanan hükümet sistemlerine⁴ (governmental system) ait bu iki modele dair esaslardır. Çalışmada başkanlık ve parlamenter sistemin unsurları arasında bir karşılaştırmadan öte, iki sistemde de şekillenen anayasal kurumlar ve bunlara dair yapısal farklılık veya benzerlikler tartışılmaya çalışılmaktadır. İki sistemin esaslı unsurlarının farklı olması, ilk bakışta bu sistemlerden birinin diğerine göre daha az demokratik olduğu sonucunu beraberinde getiremeyeceği gibi,⁵ aynı hükümet sisteminin farklı devletlerde farklı sonuçlar ortaya çıkarması da görülebilecektir. Zira her iki sistemin yasama-yürütme yetkisini kullanan kişi veya kuruluşlar, siyasi temsil ve yargı düzeyinde hangi kurumsal çerçevede şekillendiği ve uygulandığı bu sonuçlar üzerinde etkili olmaktadır. Bu bağlamda, tercih edilmesi gereken hükümet sistemini belirleyerek tartışmayı yürütmek yerine, anayasal demokrasiyi kesintiye uğratmayacak ve hak ve özgürlüklerden daha fazla yararlanmayı sağlayacak

* İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Anayasa Hukuku Anabilim Dalı.

¹ Mustafa Erdoğan, "Başkanlık Sistemi, Demokrasi ve Türkiye," **Yeni Türkiye**, C.9, No:51, Mart-Nisan 2013, s. 543.

² Eroğul, siyasal gücün kaynağının halka ait olması anlamındaki demokrasinin bir siyasal dizge olarak nitelendirilebileceğini; bu nitelendirme için insan haklarının üstünlüğünün başlıca gereklilik olduğunu ifade etmektedir, Cem Eroğul, **Anatüze Giriş: Anayasa Hukuku'na Giriş**, 14. bs., Ankara, İmaj, 2014, s. 12, 13. Ayrıca bkz. Erdoğan Teziç, **Anayasa Hukuku**, 18. bs., İstanbul, Beta, 2014, s. 107; Hasan Tahsin Fendoğlu, **Anayasa Hukuku**, Ankara, Yetkin, 2015, s. 445, 464, 465; İbrahim Kaboğlu, **Anayasa Hukuku Dersleri: Genel Esaslar**, 9. bs., İstanbul, Legal, 2014, s. 169, 170.

³ Mike Alvarez, Jose Antonio Cheibub, Fernando Limongi, Adam Przeworski, "Classifying Political Regimes," **Studies in International Comparative Development**, C.31, No:2, 1996, s. 3-7.

⁴ Erdoğan, "Başkanlık Sistemi, Demokrasi ve Türkiye," s. 543.

⁵ Erdoğan, "Başkanlık Sistemi, Demokrasi ve Türkiye," s. 543.

değişiklik ve iyileştirme ihtiyaçlarına hangi hükümet sisteminin nasıl karşılık vereceği üzerinden bir tartışma yürütmek yararlı olabilir.

I. Parlamenter Sisteme ve Başkanlık Sistemine Dair Çalışmalardaki Ana Eğilimler

Başkanlık sistemi ve parlamenter sisteme dair yapılan çalışmalar üç ana grupta değerlendirilebilir. Robert Elgie bu üç ana akımı kronolojik sıralamayı gözeterek şöyle listelendirmektedir:⁶ Birincisi, Linz'in daha çok bu siyasi rejimlere dair tanımlama yolunu seçen, parlamenterizmin demokratik birleşmedeki (democratic consolidation) başarısına yoğunlaşan çalışmalarıyla⁷ başlayan ve 1990'ların başına kadar yapılan çalışmalardır. İkincisi, Shugart, Carey⁸ ve Mainwaring'in⁹ de dahil edilebileceği 1990'larda yapılan çalışmalardır. Bu çalışmaları ilk akımdan ayıran ise, sadece tanımsal belirlemeden öte, bir siyasi rejimin iyi işleyişi için siyasi parti sistemi ve liderin gücünün de önemli olduğunu vurgulamalarıdır. Parlamenterizm/başkanlık çalışmaları açısından üçüncü akım da 1995'lerde Tsebelis'in çalışmasıyla¹⁰ başlayan ve günümüze kadar devam eden çalışmalar olarak nitelendirilebilir.¹¹

Parlamenter sistem ve başkanlık sistemi çalışmalarından ilk akım, iki sistemi de daha çok normatif olarak değerlendirmektedir. Linz'e göre, iki sistemin de esaslı unsurları yasama ve yürütme organlarının nasıl şekillendiğiyle ilgilidir.¹² Buna göre, başkanlık sistemi açısından yasama (Meclis) ve yürütmenin (Devlet Başkanı) doğrudan halk tarafından ve belli süreler için seçilmesi temel iki unsurdur. Linz bu bağlamda başkanlık rejimini eleştirirken iki organın da halk tarafından seçiliyor olmasının meşruluk çatışması doğurabileceğini, belli süreler için seçilmenin parlamenterizme nazaran daha katılık yarattığını, başkanlık sisteminde kazananın her şeyi aldığını, bu sistemin başkanı siyasi muhaliflere karşı daha az hoşgörülü yaptığını ve daha çok popüler adayları teşvik ettiğini ileri sürmektedir.¹³ İkinci grup parlamenterizm/ başkanlık çalışmaları, bu sistemlerin saf işleyişine dair esasları belirlemenin yetersiz olduğunu dile getirmektedir. Buna göre, bir devletteki siyasi parti yapısının, seçim sisteminin ve yürütmenin gücünün de o hükümet sisteminin işleyişi üzerinde önemli etkileri bulunmaktadır. Bu anlayışın genel itibarıyla, demokratik birleştiricilik unsurundan öte, iyi yönetime yoğunlaştığı söylene-

⁶ Robert Elgie, "From Linz to Tsebelis: Three Waves of Presidential/Parliamentary Studies?," **Democratization**, C.12, No:1, 2007, s. 107.

⁷ Juan J. Linz, "The Perils of Presidentialism," **Journal of Democracy**, C.1, No:1, 1990, s. 51-69; Juan J. Linz, "The Virtues of Parliamentarism," **Journal of Democracy**, C.1, No:4, 1990, s. 84-91.

⁸ Matthew Soberg Shugart, John M. Carey, **Presidents and Assemblies: Constitutional Design and Electoral Dynamics**, USA, Cambridge University Press, 1992.

⁹ Scott Mainwaring, "Presidentialism, Multipartism, and Democracy: The Difficult Combination," **Comparative Political Studies**, C.26, No:2, 1993, s. 198-228.

¹⁰ George Tsebelis, "Decision Making in Political Systems: Veto Players in Presidentialism, Parliamentarism, Multicameralism and Multipartyism," **British Journal of Political Science**, C.25, No:3, 1995, s. 289-325.

¹¹ Elgie, **a.e.**, s. 106, 107.

¹² Linz, "The Virtues of Parliamentarism," s. 84; ayrıca bkz. Elgie, **a.e.**, s. 108.

¹³ Linz, "The Virtues of Parliamentarism," s. 85-87; Linz, "The Perils of Presidentialism," s. 56, 62-64.

bilir.¹⁴ Örneğin Mainwaring'e göre, iki partili sistemde işleyişi daha başarılı olabilecek başkanlık sistemi, çok sayıda siyasi partinin olduğu bir sistemde kilitlenmelere neden olabilecektir. Bu bağlamda, yasama faaliyeti de dikkate alındığında, ideolojik kutuplaşmanın daha fazla olduğu bir devlette başkanlık rejiminin zor işleyebileceği belirtilmektedir.¹⁵ İkinci grup akımdaki görüşler, sosyal, ekonomik, tarihi koşulların da dikkate alınması gerektiğini; bir devlette iyi işleyen hükümet sisteminin diğerinde bu koşulların farklılığından dolayı aynı sonuçları veremeyeceğini dile getirir.¹⁶ Özellikle 1990'lardan başlayarak diğer grup çalışma yapanlar ise, sosyal, ekonomik koşulların ve siyasi parti ile seçim sisteminin farklılık yaratacağı görüşünü devam ettirmekle birlikte, bir sistemde etkili olan kişi veya kurumların o siyasi rejimin işleyişi üzerinde belirleyici olabileceğini eklemektedir. Örneğin, parlamenter sistemde daha çok Meclis'in belirleyiciliği dikkat çekerken; başkanlık sisteminde devlet başkanı ve kimi zaman iki meclisi Parlamento ve ayrıca herbirine ait komitelerin de etkisi dikkate alınmalıdır.¹⁷ Parlamenterizm/başkanlık çalışmalarındaki ana eğilimlerin yanı sıra, bu iki sistemdeki kurumsal benzerlik ve farklılıkları tek tek ele almak yararlı olabilir.

II. Kurumsal Çerçeve

1. Yasama ve Yürütme Organının Oluşumu ve İlişkileri

Başkanlık sistemi genel itibarıyla devlet başkanının halk tarafından seçilme görevine geldiği, görevi süresince kural olarak yasama organı tarafından görevine son verilemediği ve kendi atadığı bakanları yöneterek yürütme yetkisini tek başına kullandığı bir sistem olarak tanımlanabilir.¹⁸ Bu bağlamda, devlet başkanının doğrudan veya dolaylı olarak halk tarafından seçilmesinin başkanlık rejimi için önemli ve fakat tek belirleyici unsur olmadığı söylenebilir. Nitekim İrlanda,¹⁹ Avusturya,²⁰ İzlanda²¹ devlet başkanının halk tarafından seçildiği yarı başkanlık sistemleri olarak yer bulur.²² Başkanlık sistemine dair belirleyici unsurların, devlet başkanının halk tarafından seçilmesi, yasama ve yürütme organının birbirinin görevine son verememesi şeklin de sıralanması

¹⁴ Elgie, **a.e.**, s. 110, 111.

¹⁵ Mainwaring, **a.e.**, s. 199, 200.

¹⁶ Elgie, **a.e.**, s. 112, 113.

¹⁷ Kaare Strom, "Delegation and Accountability in Parliamentary Democracies," **European Journal of Political Research**, C.37, 2000, s. 268-271; Elgie, **a.e.**, s. 117, 188.

¹⁸ Giovanni Sartori, **Comparative Constitutional Engineering: An Inquiry into Structures, Incentives and Outcomes**, 2. bs., London, 1997, s. 84; **Parliamentary Versus Presidential Government**, Ed. Arend Lijphart, New York, Oxford University Press, 1992, s. 13-19.

¹⁹ Bkz. İrlanda Anayasası m. 12, (Çevrimiçi) https://www.constituteproject.org/constitution/Ireland_2012.pdf?lang=en, 3 Eylül 2015.

²⁰ Bkz. Avusturya Anayasası m. 60, (Çevrimiçi) https://www.constituteproject.org/constitution/Austria_2013.pdf?lang=en, 3 Eylül 2015.

²¹ Bkz. İzlanda Anayasası m. 3, (Çevrimiçi) https://www.constituteproject.org/constitution/Iceland_1999.pdf?lang=en, 3 Eylül 2015.

²² Sartori, **a.e.**, s. 83. Yokuş, İrlanda, Avusturya ve İzlanda'nın yarı başkanlık rejiminin parlamenter rejimine yakın bir görünümünü sergilediğini dile getirmektedir, Sevtap Yokuş, "Hükümet Sistemini Demokrasi Ekseninde Tartışmak," **Yeni Türkiye**, C.9, No:51, Mart-Nisan 2013, s. 241.

yaygın olarak görülse de, devlet başkanının bazen de yürütmenin başındaki kişi vurgusuyla nitelendirilmesi bir farklılık olarak dikkat çekebilir. Nitekim Sartori başkanlık rejimindeki unsurları belirtirken başkanı, devletin başı olarak;²³ Lijphart ise yürütmenin başı olarak vurgular.²⁴ Özellikle parlamenter sistemle yapılacak karşılaştırmalar açısından, başkanlık rejimindeki başkanın, yürütme yetkisine tek başına sahip olma şeklindeki kilit rolünün/yürütmenin başı olma sıfatının ayrı bir önem kazanacağı açıktır. Bununla birlikte, hangi vurgu seçilirse seçilsin, başkanlık rejimindeki başkandan söz ederken, genel olarak belli bir süre için seçilen, kural olarak görev süresi boyunca görevinden alınamayacak, siyasi sistemdeki merkezi rolü oluşturan kişinin belirtildiği söylenebilir.²⁵

Parlamenter sistemin ise, yürütme organının genel olarak devlet başkanı ve başbakan başkanlığındaki hükümetten oluştuğu; hükümetin yasama organının içinden çıkan ve meclisin güvenine ihtiyaç duyan bir kurul olarak şekillendiği bir hükümet sistemi olduğu söylenebilir.²⁶ Başkanlık rejimiyle karşılaştırılırken parlamenter rejime dair yapılan vurgunun özellikle bakanlar kurulunun, başkanlık rejimindeki yürütme yetkisinin tek bir kişide toplanmasından farklı olarak bir kurul olarak işlev göstermesi ve bu kurulun meclise karşı sorumlu olması üzerinde yoğunlaştığı görülebilir.²⁷ Parlamenter sistemde devlet başkanı ve bakanlar kurulundan oluşan yürütme organı başkanlık sisteminde belli bir süre için seçilen devlet başkanından oluşmaktadır. Devlet başkanının halk tarafından seçilmesi -yaygın olmayacak şekilde- parlamenter sistemde de görülebilse de, bu sistem açısından belirleyici farklılık, yürütme yetkisinin başbakan başkanlığındaki bakanlar kuruluyla paylaşılmasıdır.

Başkanlık sistemi açısından belirleyici olan iki unsur ise, devlet başkanının güçlü demokratik meşruluk vurgusu ve kural olarak daha önce görevine son verilmesini imkansızlaştıracak şekilde belli bir süre için seçilmesidir.²⁸ Belli istisnai durumlar için dahi esneklik yaratması zor olan bu belli süre için seçilme hususu, siyasi süreci olumsuz etkileyebilir. Linz, yürütmeye devlet başkanının asıl belirleyici olduğu da dikkate alındığında, devlet başkanının ölümü veya görevini yerine getiremeyecek olması durumunda yerine geçecek kişinin halk çoğunluğunun oyunu alabilecek şekilde seçilmesi zor olan bir kişinin ve hatta farklı bir siyasi anlayışı devam ettirebilecek bir kişi olabileceğini dile getirmektedir.²⁹ Kanımızca, benzer kaygı, devlet başkanının halk tarafından seçildiği parlamenter rejimle yönetilen devletler açısından da söz konusu olabilir. Nitekim başkanlık rejiminin en başarılı örneği olarak ortaya çıkan Amerika

²³ Sartori, **a.e.**, s. 84.

²⁴ Lijphart, **Parliamentary Versus Presidential Government**, Ed. Arend Lijphart, s. 3.

²⁵ Alan Sioroff, "Comparative Presidencies: The Inadequacy of the Presidential, Semi-Presidential and Parliamentary Distinction," **European Journal of Political Research**, C.42, s. 289.

²⁶ David P. Baron, "Comparative Dynamics of Parliamentary Governments", *The American Political Science Review*, C.92, No:3, 1998, s. 594; Teziç, *Anayasa Hukuku*, s. 485-496; Atilla Özer, **Anayasa Hukuku: Genel İlkeler**, 4. bs., Ankara, Turhan, 2010, s. 148, 149.

²⁷ Sioroff, **a.e.**, s. 289.

²⁸ Linz, "The Perils of Presidentialism," s. 52, 53; Ergun Özbudun, "Hükümet Sistemi Tartışmaları," **Yeni Türkiye**, C.9, No:51, Mart-Nisan 2013, s. 206.

²⁹ Arjantin'de eşinin ölümünden sonra Maria Estela Cartas Martinez de Peron'un devlet başkanı olarak başa geçmesi örnek olarak gösterilir, Linz, "The Perils of Presidentialism," s. 54.

Birleşik Devletleri (ABD) anayasal sisteminin başkan yardımcılığı kurumuna demokratik düzende imkan vererek, Başkan'ın belli istisnalar durumunda görevine devam edememesini bu kaygıyı giderecek şekilde çözümlediği görülür.³⁰

Başkanlık sisteminde devlet başkanının görev süresi bakımından ortaya çıkan bu katılık, istisnai durumlarda göreve gelecek başkan yardımcısının niteliğinden öte, devlet başkanın meşruluğu ve otoritesinin sorgulandığı bir durumda görevden alınmasındaki zorluk ve bu durumun sistem üzerinde yaratacağı olumsuz etki açısındandır. Her şeyden önce, başkanlık rejiminde başkanın görevinden memnun kalınmaması halinde, güvensizlik oyuyla veya -meclisin görevine son verilerek- yeni seçimlere gidilmesiyle görevine son verilemeyeceği açıktır.³¹ Bu rejimde başkanın yürütme yetkisine tek başına sahip olduğu da düşünüldüğünde, meşruluğunun sorgulanmasına rağmen görevine devam ediyor olmasının sistem üzerinde kriz etkisi yaratabileceği söylenebilir.³² Parlamenter sistemde yürütme organının sorumlu kanadı olan bakanlar kurulunun başındaki başbakanın ise, bir rejim krizine dönüşmeden güvensizlik oyu gibi yollarla görevine son verilebilmesi mümkündür. ABD başkanlık sisteminde belli, katı süre için seçilen devlet başkanına dair bu meşruluk ve otorite sorunun çok fazla görülmediği söylenebilir. Fakat unutulmamalıdır ki -bu ve bundan sonra açıklanacak birçok özellik de olduğu gibi- ABD anayasal düzeninin bu sorunların ortaya çıkmasını adeta imkansız hale getiren bir yapısı vardır. ABD anayasal düzeni Başkan'ı adeta aşırı aktif ve pasif olmak arasında bir tutum almaya zorlamaktadır. Zira aynı şekilde hızlı davranan ve tartışmalı konularda seçmenin oyunu alabilmek üzere yarışan diğer muhalefet partisinin varlığı, Başkan'ı farklı grupların da desteğini almak üzere hareket etmeye yöneltmektedir.³³ Fakat baskın (hegemonic) bir partinin olduğu bir sistemde, devlet başkanı sadece bu partinin desteğini almakla yetinebilir. Bu bağlamda, ABD'de olduğu gibi, iki partili sistemin olduğu bir başkanlık rejiminde uzlaşmacı olmayan bir kişinin devlet başkanı olarak seçilmemesi açısından önemli olduğu söylenebilir.³⁴ Bununla birlikte ABD anayasacılığının güçlü bir başkanlık yarattığı görülür. Zayıf, zor konuları çözme gayreti gösteremeyecek bir devlet başkanı, ABD Anayasası'na adeta bir tehlike olarak görülmüştür. Kaldı ki, başkanlık rejimini uygulayan Latin Amerika'da olduğu gibi başka sistemlerde, bu özelliklere sahip olmayan veya aksine otoriterleşen devlet başkanlarının varlığı, askeri müdahalelere dahi imkan verebilmiştir.³⁵ ABD sistemindeki uzlaşmacı

³⁰ ABD Anayasası 12. değişiklik (12th Amendment) hükmü için bkz. (Çevrimiçi) https://www.constituteproject.org/constitution/United_States_of_America_1992.pdf?lang=en, 3 Eylül 2015.

³¹ Serap Yazıcı, "Başkanlık Sistemleri: Türkiye İçin Bir Değerlendirme", **Başkanlık Sistemi**, Türkiye Barolar Birliği, 2005, s. 128, 129; Alfred Stepan, Cindy Skach, "Constitutional Frameworks and Democratic Consolidation: Parliamentarianism versus Presidentialism", *World Politics*, C.46, No:1, 1993, s. 3, 4.

³² Linz, başkanlık rejiminde devlet başkanının, yasama faaliyetlerinin istediği şekilde yürümemesi, istediği konuların yasalaşmaması durumunda dahi kendisinin demokratik meşruluğa sahip olduğu iddiası üzerinden onu destekleyenleri harekete geçirme girişiminin olabileceğini dile getirir, Linz, "The Perils of Presidentialism," s. 55.

³³ Fred W Riggs, "The Survival of Presidentialism in America: Para-Constitutional Practices," **International Political Science Review**, C.9, No:4, 1988, s. 257.

³⁴ Riggs, **a.e.**, s. 257.

³⁵ Riggs, **a.e.**, s. 256.

ama bir o kadar da siyasi gündem konularını çözümleyebilecek, güçlü devlet başkanı tercihinde ilk başkan George Washington'un da etkisinin olduğu dile getirilir. Washington'un birtakım askeri müdahalelerde aldığı büyük desteğe rağmen, daha sonra tekrar başkan olmak üzere büyük bir hırs göstermediği belirtilir. Zayıf, yetersiz özelliklere sahip veya aksine aşırı güç kullanan devlet başkanının varlığı başkanlık rejimini uygulayan başkaca devletlerde kişisel otoriterliğe imkan verebilecek iken;³⁶ ABD'de anayasal düzenin etkisiyle aynı olumsuz sonuçları göstermemiştir. Örneğin, Lincoln'un savaş sırasında yetkilerini aştığı; halefi olan Andrew Johnson'un da Lincoln'un anlayışını devam ettirmeye başlayınca sorumluluk mekanizması işletilerek görevinden alındığı bilinmektedir.³⁷

Görülüyor ki, Türkiye'deki tartışmalarda da sıkça dile getirildiği üzere, başkanlık sisteminde devlet başkanının parlamenter sistemdeki başbakandan daha güçsüz olduğu anlayışı çok da yerinde olmayabilir. Zira kişisel güç açısından bahsedilirse, başkanlık rejiminde kişisel gücün başkanda toplandığı görülebilir; yetki açısından söz edilirse de, aynı şekilde başkanın daha sınırlı anayasal yetkilerle donatılmadığı açıktır. Başkanlık rejiminde devlet başkanının politikalarını uygulamak konusunda, parlamenter rejimdeki başbakana nazaran kimi zaman daha zayıf görünmesi daha yetkisiz olduğundan değil, sistemin yasama-yürütme kilitlenmelerine (legislative/executive deadlock) daha fazla imkan vermesindedir. Nitekim bu tehlike, sistemin işlerliğini sağlamak açısından büyük oranda devlet başkanını uzlaşmacı davranmaya yöneltmek zorundadır. Aksi takdirde, başkanlık rejiminde ortaya çıkan kilitlenmeler ve -göreve son vermeme şeklindeki- hareketsizlik de (immobilism) dikkate alındığında, başkanın etkisiz ve işlevsiz bir yönetimi ortaya çıkabilir.³⁸ Brezilya'da 1985-1990 yılları arasında Başkan'ın, disiplinsiz parti yapısının da etkisiyle, Meclis'te çok az desteğe sahip olması ve politikalarını uygulayamamalarına rağmen görevine de son verilememesi nedeniyle, görev bitimini adeta beklercesine görevde kaldığı bilinmektedir.³⁹ Kaldı ki, başkanlık sistemindeki bu değişiklik/hareket kabiliyetindeki eksikliğin, sosyal ve ekonomik sorunların da etkisiyle askeri müdahale için destek kazandırabildiği veya radikal hareketlere imkan verebildiği de ileri sürülür.⁴⁰ Bu durumu Güney Amerika ülkelerinde rahatlıkla görmek mümkündür. 2003 yılı itibarıyla, Güney Amerika liderlerinin %40'ı görev süreleri boyunca görevde kalabilmek için birçok zorlukla karşılaşmış; %23'ünün de sabit görev süreleri erkenden bitmek zorunda kalmıştır. Bunlar arasında Arjantin, Ekvador, Bolivia, Venezuela'da bulunmaktadır. Güney Amerika ülkelerinde özellikle, parlamentoda azınlık halinde olan partilerin liderleri olan başkanlar, sivil aktörler tarafından oldukça fazla zorlanmışlardır.⁴¹ Uruguay ve Şili haricinde neredeyse hepsinde, liderler ya istifa etmek zorunda bırakılmışlardır ya da bir soruşturma sonucu görevlerini kaybetmişlerdir.⁴² Hatta

³⁶ Latin Amerika örnekleri için bkz. Sartori, **a.e.**, s. 91-94; Sioroff, **a.e.**, s. 296, 297.

³⁷ Riggs, **a.e.**, s. 257.

³⁸ Serap Yazıcı, **Başkanlık ve Yarı-Başkanlık Sistemleri: Türkiye İçin Bir Değerlendirme**, 2. bs., İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011, s. 39-44; Mainwaring, **a.e.**, s. 215.

³⁹ Mainwaring, **a.e.**, s. 217.

⁴⁰ Mainwaring, **a.e.**, s. 218.

⁴¹ Kathryn Hochstetler, "Rethinking Presidentialism: Challenges and Presidential Falls in South America", **Comparative Politics**, C. 38, No: 4, Temmuz 2006, s. 402, 408.

⁴² Hochstetler, **a.e.**, s. 402, 403.

Şili’de bile 2011 yılında gerçekleşen ve Başkan Pinera’nın görevini bırakması veya en azından yeniden seçilmemesi beklentisiyle devam ettirilen öğrenci olaylarının da etkisiyle, Başkan Pinera’ya olan güvenin Ekim 2012 itibariyle %32’ye düştüğü ifade edilmektedir.⁴³ Genel itibariyle bakıldığında da, Güney Amerika ülkelerinde toplumsal ve siyasi kültürün de etkisiyle, sokak protestolarının liderlerin görevine son vermek bakımından, çok etkili olduğu görülmektedir. Zira sokak protestolarındaki grupların belirli siyasi partilerle yakın ilişkide oldukları gözlenmiştir; bu protestolardaki liderlerin, daha sonra parti veya ülke lideri haline geldiği de görülmüştür. Örneğin, protesto liderlerinden Gutierrez, Ekvador’da, Lula Brazilya’da, Toledo Peru’da daha sonra devlet lideri olarak seçildiği bilinmektedir.⁴⁴

Bakanların yetki ve rolü de parlamenter sistem ve başkanlık sisteminde farklılaşmaktadır. Parlamenter sistemde bakanlar, yürütme organının bir parçası olan ve meclisin içinden seçilen bir kurulun (bakanlar kurulunun) üyeleridir. Bakanların tek tek sorumluluklarına da gidilebilse, bakanlar kurulunun kolektif sorumluluğu esas olup; hükümetin tümüne yöneltilen bir güvensizlikte görevleri birlikte, bir bütün olarak, sona erecektir. Bu durum, başbakanın dahi çoğu durumda kişisel tercihleri için bakanlarla uzlaşmasını zorunlu hale getirebilir. Bir yandan başbakanın tüm bakanların desteğini bir bütün olarak alma gibi kendi açısından olumlu bir sonuç yaratabileceği gibi, bir yandan da bakanlarla uyumlu çalışmak ve hatta kimi zaman aldıkları pozisyona uygunluk göstermek zorunda bırakabilir. Bu bağlamda parlamenter sistemde başbakanının eşitler arasında birinci (the first among equals) olarak nitelendirildiği görülmür.⁴⁵ Başkanlık rejiminde ise, hükümet (cabinet)⁴⁶ üyesi olarak nitelendirilen bakanların işlev ve etkilerinin parlamenter rejimdekiyle tam olarak aynı yönde olduğu söylenemez. Bakanların bir kurul olarak birlikte işlev göstermesi veya birlikte bir kurul olarak görevlerine son verilmesi söz konusu değildir.⁴⁷ Bu durumu şekillendiren belli başlı hususlardan biri bakanların, devlet başkanının meclis dışından seçtiği ve atadığı kişilerden oluşmasıdır.⁴⁸ Parlamenter rejimdeki bakanlara nazaran daha bağımlı oldukları söylenebilir. Zira devlet başkanı ile birlikte göreve başlayıp onun görevinin bitmesiyle de görevleri son bulur. Bu noktada şuna açıklık getirilmelidir ki, başkanlık sisteminde yürütme organının sadece devlet başkanından oluşmasından kasıt, bu rejimde devlet başkanının birlikte çalıştığı bir hükümet olmaması anlamına gelmemektedir. Kendi seçtiği ve atadığı bakanlardan oluşan hükümeti yöneten ve bu bağlamda

⁴³ “Study Shows Public Approval of Chilean President Down”, The Santiago Times, <http://santiagotimes.cl/study-shows-public-approval-of-chilean-president-down/>, 5 Eylül 2015; “Chilean Student Leader Publically Predicts the Fall of the current President of Chile”, The Critique, 28 Ekim 2011, <https://blogs.lt.vt.edu/pfpchile/index.php/chilean-student-leader-publically-predicts-the-fall-of-the-current-president-of-chile/>, 5 Eylül 2015.

⁴⁴ Hochstetler, **a.e.**, s. 413.

⁴⁵ Riggs, **a.e.**, s. 258.

⁴⁶ Riggs, başkanlık rejimindeki bakanlar kurulunun kabine değil, “devlet başkanının beraberindekiler (entourage)” şeklinde nitelendirilmesinin daha uygun olduğunu ifade etmektedir, Riggs, **a.e.**, s. 258.

⁴⁷ Erdoğan Teziç, “Başkanlık Rejimini Anlamak,” **Yeni Türkiye**, C.9, No:51, Mart-Nisan 2013, s. 368.

⁴⁸ Riggs, **a.e.**, s. 258.

yürütme yetkisini adeta tek başına kullanan bir devlet başkanından söz edilmesi daha anlamlı olabilir.⁴⁹ Özellikle ABD sisteminde görüldüğü gibi, Başkan doğrudan kendisine bağlı bir idari ekip (executive office) ile çalışır. Başkan'ın kabineden çok yanındaki bu küçük gruba güvendiği ve bu gruptaki yakın çalışma ekibinin de Başkan'ın kişisel tercihleri konusunda son derece hassas olduğu bilinir.⁵⁰ Kongre'de hükümetin politikalarına destek almak için bir kurul gibi çalışmaktansa, kimi zaman özerk siyasi aktörler olarak hareket ettikleri görülebilir. Saygınlıkları Başkan'a bağlı olarak azalıp artacağı için, kimi zaman Başkan'ı yavaşlatma kimi zamanda hareket geçirme işlevinde bulundukları görülür.⁵¹

Başkanlık rejimi açısından, genel olarak, devlet başkanına bağımlı şekilde işlev gören bakanlardan oluşan bir hükümetin yeterince etkili ve verimli çalışamayacağı haklı olarak düşünülebilir.⁵² Nitekim ABD başkanlık sisteminde bu şekildeki bir hükümeti işlevsel kılan, bakanların başkanlık sistemini uygulayan diğer devletlerdeki bakanlardan daha disiplinli bir hükümeti oluşturması değildir. ABD anayasal geleneğinin siyasal açıdan esnek bir kabinenin varlığına ve Başkan'ın bu kabine üyeleriyle tek tek anlaşma ve hatta pazarlık yapmak üzere kendini sorumlu hissetmesine imkan vermesi, kurul görüntüsü vermeyen böyle bir hükümetin verimli olarak işlemesini sağlamaktadır.⁵³

Başkanlık sisteminde bakanların en azından o yasama dönemi açısından siyasi statülerinin varlığı doğrudan devlet başkanına bağlı olsa da, parlamenter rejimde bakanların o yasama dönemi açısından siyasi gelecekleri doğrudan başbakana bağlı olmayabilir. Bakanlar, yasama organı üyeleri olarak meclisteki milletvekili statülerine geri dönebilir ve o andan itibaren diğer milletvekilleri gibi başbakanın başkanlığındaki bakanlar kurulu hakkında güven veya güven-sizlik oyu verecek duruma gelebilir.⁵⁴ Bu noktada parlamenter sistemdeki başbakanın, başkanlık rejimindeki devlet başkanı karşısında daha güçlü olduğu görüşü hakkında bir saptama yapılabilir. Parlamenter sistemde başbakanın eşitler arasında birinci olarak nitelendirilen konumunun, özellikle koalisyon veya azınlık hükümetlerinde farklı açıdan ele alınabileceği açıktır. Başkanlık rejiminde devlet başkanının etki ve işlevinin bakanlarla benzer düzeyde olabilme ihtimali neredeyse hiçbir zaman mümkün değil iken; bu tür koalisyon veya azınlık hükümeti ihtimallerinde başbakanın diğer bakanlarla tam olarak aynı olmasa da benzer düzeyde etki ve işleve sahip olabileceği dile getirilir.⁵⁵

Başkanlık sisteminde yasama organı üyeleri de devlet başkanı gibi belirli süre için -görev sürelerinden önce görevlerine son verilmeyecek şekilde- seçilirler.⁵⁶ Yasa yapıcılık bakımından meclis üyelerinin özerk bir yetki alanının olduğu söylenebilir. Bu bağlamda seçimlerin yenilenme kaygısı da taşımadan, birçok tasarımı reddetme veya devlet başkanının talebini yasalaştırmama yetki-

⁴⁹ Sartori, **a.e.**, s. 84.

⁵⁰ Riggs, **a.e.**, s. 259.

⁵¹ Riggs, **a.e.**, s. 259.

⁵² Yavuz Atar, "Amerika'da Güçlü Başkanlık Tartışması ve Ak Parti'nin Başkanlık Sistemi Teklifi," **Yeni Türkiye**, C.9, No:51, Mart-Nisan 2013, s. 549.

⁵³ Riggs, **a.e.**, s. 259.

⁵⁴ Linz, "The Perils of Presidentialism," s. 63.

⁵⁵ Linz, "The Perils of Presidentialism," s. 62.

⁵⁶ Zafer Üskül, "Başkanlık Sistemi mi? Neden?," **Yeni Türkiye**, C.9, No:51, Mart-Nisan 2013, s. 534.

siyle donatılmışlardır. Bu durumun büyük ölçüde dikkat ve özen gerektirdiği ve yeterli ayrıntıda kurumsallaştırılmamış bir yasama bünyesinde büyük sıkıntılara yol açabileceği ortadadır. ABD başkanlık sisteminde yasama organının, bu kaygıları ortadan kaldıracak şekilde etkin ve işlevsel olabilmesi ise, yasama organı (Kongre) üyelerinin karşılaştıkları her tasarıyı kolaylıkla, ilk bakışta, yasalaştırmalarından değil, ABD anayasal düzeninde yasama işlevinin adeta kendine özgü kurumsallaşmış yapısından kaynaklanmaktadır.⁵⁷ Bu yaklaşım, bölümlere ayrılmış (compartmentalization) yasa yapıcılık olarak açıklanabilir.⁵⁸ Bu bölümlere ayrılma devlet başkanı ve yasama organı arasındaki ilişki açısından değil, Kongre içindeki komite ve kurulların yasa yapıcılığında etkin işlevi açısından söz konusudur. Kongre'deki bu alt komite ve kurullar yasa yapımında ve hatta kimi zaman yasa yapıcılığı açısından sorumluluk almada büyük öneme sahiptirler.⁵⁹ Kaldı ki, başkanlık sisteminde yasama organı üyeleri Başkan'ın önerileri doğrultusunda yasa yapmayı reddetmek açısından seçmenlerin önerilerini reddetmeye nazaran daha rahat hissedebilirler. Zira oy veren veya seçim kampanyalarını destekleyen seçmenlerin istekleri siyasi yaşamları açısından öncelikli hale gelebilir. Görülüyor ki, başkanlık rejiminde yasama organının gündeminin oldukça karmaşık ve tartışmalı bir hal alması ve bu nedenle kimi zaman işlemez hale gelmesi tehlikesiyle karşı karşıya kalınabilir.⁶⁰ Bu bağlamda, ABD sisteminde Kongre'deki alt komitelerin, bu tehlikenin önlenmesi açısından işlevi önemlidir.

Başkanlık sisteminde görülen devlet başkanının yasama organının desteğini alamama ve böylece yasalaştırmak istediği hususların engellenebilmesi özelliği ise, ABD başkanlık sisteminde dahi kendini gösterir. Nitekim ABD Başkanı Obama, 2010'da başlattığı sağlık reformu ile ilgili yasal düzenlemelerin kabul edilmesi için sadece Cumhuriyetçi üyeleri değil, kendi partisinden bazı üyeleri de ikna etmek için uzun soluklu bir kampanya yürütmüştür.⁶¹ Kontrol ve denge mekanizmalarından biri olarak kendini gösteren bu özellik dolayısıyla başkanlık sistemini uygulayan ABD dışındaki devletlerde devlet başkanının daha fazla -yasamayı etkilemeye dair- yetkilerle donatıldığı görülür.⁶²

Yasama-yürütme ilişkileri bağlamında başkanlık rejimi açısından, yürütme yetkisine sahip tek bir kişi olarak devlet başkanında belirgin güç, nere-

⁵⁷ ABD'de yasama organının oluşumu için bkz. Hasan Tahsin Fendoğlu, "Başkanlık Sisteminin Türkiye'de Uygulanabilirliği," **Yeni Türkiye**, C.9, No:51, Mart-Nisan 2013, s. 578, 579.

⁵⁸ Riggs, **a.e.**, s. 261.

⁵⁹ Riggs, **a.e.**, s. 261.

⁶⁰ Riggs, **a.e.**, s. 254.

⁶¹ "Tight Deadlines and Lagging Funds Bedevil Obama Health Care Law", 22 Mart 2013, The New York Times, (Çevrimiçi) http://www.nytimes.com/2013/03/23/us/politics/deadlines-and-lagging-funds-bedevil-obama-health-care-law.html?_r=0, 5 Eylül 2015; "Healthcare reform: Obama nudges Congress toward reconciliation", 3 Mart 2010, (Çevrimiçi) <http://www.csmonitor.com/USA/Politics/2010/0303/Healthcare-reform-Obama-nudges-Congress-toward-reconciliation>, 5 Eylül 2015; "Republicans Act With Air, if Not a Vote, of Confidence", 17 Mart 2013, The New York Times, (Çevrimiçi) <http://www.nytimes.com/2013/03/18/us/politics/republicans-dont-let-vote-get-in-way-of-confidence.html>, 5 Eylül 2015.

⁶² Mainwaring, **a.e.**, s. 214.

deyse ortak bir anlayış olarak ortaya çıkmaktadır.⁶³ Burada kastedilen gücün özellikle kişisel güç olduğuna dikkat çekilmelidir. Nitekim başkanlık rejiminde devlet başkanının kurumlar üzerindeki gücü yukarıdaki özelliklerden de anlaşıldığı üzere her zaman belirleyici olarak ortaya çıkmayabilir. Özellikle ABD sisteminde görüldüğü üzere Başkan'ın kurumlar üzerindeki kontrol ve etkileme gücü, parlamenter rejimde başbakanın bu anlamdaki gücünden kimi zaman -örneğin, yasama faaliyeti dikkate alındığında- daha az olabilmektedir. Bu nedenle ortak olarak vurgulanan hususun, yürütme yetkisine dair güçlerin genel itibarıyla tek bir kişide toplandığı ve bu kişinin de yasama organına karşı sorumluluğu olmayan bir kişi olduğu açıkça ortaya konulmalıdır. Parlamenter rejim açısından ortak olarak vurgulanan belirleyici husus ise, yürütme organının sorumlu kanadı olan bakanlar kurulunun meclise karşı sorumluluğunun olmasıdır.⁶⁴

ABD başkanlık sistemi ayrıca kontrol ve denge (checks and balances) mekanizmasının en etkin uygulandığı sistem olarak da anılır.⁶⁵ Kontrol ve denge mekanizmalarının birçok anayasal demokraside yer bulduğu söylenebilir. ABD başkanlık sistemini bu açıdan farklı kılan ise, kontrol ve dengenin, kuvvetlerin özerk kullanılacak şekilde bölünmesiyle sağlanıyor olmasıdır. Nitekim ABD hükümet sistemi açısından Washington'un temelinde, ancak özerk ve ayrı haliyle varlığına devam edebilecek bir yürütmenin oluşturduğu bir model tasarladığı kabul edilir.⁶⁶

Görülüyor ki, yasama ve yürütme kuvvetinin ayrılığı her iki siyasi sistemde de görülmektedir. Bu bağlamda, özellikle ABD başkanlık sistemi açısından kuvvetlerin kesin ayrılığı nitelendirmesinin, aslında bu iki organın yetkileri (ve güçleri) arasındaki kesin ayrılık olarak anlaşılması daha anlamlı olabilir.⁶⁷ Zira kurucuların öngördüğü anlayışın, kuvvetlerin birbiriyle etkileşimde bulunmayacakları bir ayrılıktan öte, birbiriyle uyumlu çalışabilen, bununla birlikte özerk alanları olan, birbirini dengeleyen ve frenleyen organlar yaratmak olduğu söylenebilir.⁶⁸ Kısacası tasarlanan, hırsla çalışan, bağımsız ama birbiriyle ilişkide de bulunan organların oluşturduğu bir sistem olarak ortaya çıkmaktaydı. Zira Madison'un ünlü ifadesinde de belirttiği şekilde ancak hırslın hırslı malup edebileceği (ambition would counteract ambition) bir siyasi kültürün yaratılmak istendiği dikkat çekmektedir.⁶⁹ Kaldı ki, kural olarak meclisin yürütme yetkisine karışmaması ve devlet başkanının görevine -görev süresi bitmeden- son verememesi, aynı şekilde devlet başkanının da meclisin görevine

⁶³ **Parliamentary Versus Presidential Government**, Ed. Arend Lijphart, New York, Oxford University Press, 1992, s. 16, 17; Sartori, **a.e.**, s. 84, 85; Linz, "The Perils of Presidentialism," s. 63, 64; Siaroff, **a.e.**, s. 288, 289.

⁶⁴ Siaroff, **a.e.**, s. 289.

⁶⁵ Gönenç, ABD'de çift meclis ve federalizm unsurlarının kontrol ve denge mekanizmalarını daha da güçlendirdiğini dile getirir, Levent Gönenç, "Türkiye'deki Hükümet Sistemi Tartışmalarına İlişkin Değerlendirmeler," **Yeni Türkiye**, C.9, No:51, Mart-Nisan 2013, s. 271.

⁶⁶ Sartori, **a.e.**, s. 87.

⁶⁷ Sartori, **a.e.**, s. 86, 87.

⁶⁸ Gerald Gunther, **Constitutional Law**, 12. bs., New York, The Foundation, 1993, s. 311.

⁶⁹ Richard Albert, "The Fusion of Presidentialism and Parliamentarism", **The American Journal of Comparative Law**, C. 57, 2009, s. 542.

son verememesinin yanı sıra Başkan'a tanınmış, yasama sürecini etkileyebileceği veto yetkisi buna örnek olarak gösterilebilir.⁷⁰

2. Siyasi Parti Sayısı

Bir demokratik sistemin etkili bir şekilde işleyip işlemediği, sadece o devletteki siyasi parti sayısına indirgenerek açıklanamaz. Kaldı ki, iki partili sistemlerde de çok partili sistemlerde de işleyen demokrasiler bulunmaktadır.⁷¹ Fakat başkanlık rejimine bağlı bir devlette bu işlerlik ve hatta istikrar, siyasi yaşamda etkili olan parti sayısı ile yakından ilgilidir. Başkanlık sisteminin iki partili sistemlerde etkili işleyebildiği, çok sayıda partinin siyasi yaşamda etkili olduğu bir başkanlık sisteminde sorunlar çıkabileceği ve hatta sistemi işlemez hale getirebileceği ifade edilir.⁷² Bu sonucun başlıca nedeni, daha önce değinilen, yasama ve yürütme (devlet başkanı) arasında yaşanabilecek çatışma ve hatta meşruiyet tartışmalarında sistemin çözüm sağlayamaya yönelik yeterince esnek olmaması ve -güvenoyu gibi- bu tarz mekanizmaların eksikliğidir. Parlamenter sistemde bu tür mekanizmaların varlığı sadece kilitlenmeleri açmak için değil, sistem krizini önlemek açısından da olumlu bir husus içerir. Başbakan sadece belirli politikaları uygulamakta güçlük çektiğinden meclis çoğunluğunu değiştirmek için seçimlerin yenilenmesi yoluna gitmekle kalmayıp, meclis desteğinin azaldığını düşünürse güven tazelemek için de güvenoyuna başvurabilecektir. Bu bağlamda, parlamenter sistemin kriz oluşmadan da, önlemek için belirli hususları güvence altına aldığı vurgulanır.⁷³

İki partili sistemlerde başkanlık sisteminin daha iyi işleyebilirliği, bu tür bir sistemde ideolojik ayrışmanın çok fazla olmayacağıyla ilişkilendirilir. İki partili sistemlerde, bu partilerin daha merkezde olduğu ve aşırı sağ veya aşırı sol partilerin sistemde etkili olma konusunda çok da fazla şanslarının olmadığı ileri sürülür. Nitekim iki partiden biri iktidara geleceği için, aşırı uçtaki veya irili ufaklı diğer siyasi partilerin istek ve etkilerinin çok yüksek olmadığı görülebilir.⁷⁴ Başkanlık rejiminde iki partili sisteminin daha iyi sonuç vermesinin bir diğer nedeni de, daha çok merkezde olan bu iki partinin daha uzlaşmacı olmaya yönelmede ve bunun da görev süresince görevden alınanmanın yaratacağı sorunları aşmada yardımcı olabileceği anlayışıdır.⁷⁵ Bununla birlikte, daha az siyasi bölünmüşlük ve beraberindeki istikrardan dolayı, iki partili sistemdeki başkanlık rejiminde otomatik olarak daha iyi bir demokrasinin şekilleneceği anlaşılmamalıdır. Nitekim iyi bir demokrasi, irili ufaklı partileri de kapsayacak şekilde siyasi aktörlerin seçimde kaybetmenin, benimsedikleri kuralların reddedilmesinin normal olduğuna, uzlaşmanın sağlanabileceğine ve yer değiştirmenin bir karmaşadan öte bunun bir parçası olduğuna inanmalarını da içerir.⁷⁶

⁷⁰ Sartori bu bağlamda, devlet başkanına meclisin yenilenmesi yetkisinin verilmesiyle, başkanlık rejiminin bu güçler arasındaki ayrılığı esasının zedeleneceğini ileri sürmektedir, Sartori, **a.e.**, s. 87.

⁷¹ Mainwaring, **a.e.**, s. 199, 200; Sartori, **a.e.**, s. 176.

⁷² Riggs, **a.e.**, s. 254, 255.

⁷³ Mainwaring, **a.e.**, s. 219.

⁷⁴ Mainwaring, **a.e.**, s. 219, 220.

⁷⁵ Mainwaring, **a.e.**, s. 220.

⁷⁶ Mainwaring, **a.e.**, s. 220.

Başkanlık sisteminin çok sayıda partinin siyasi yaşamda etkili olduğu sistemlerde istikrarlı bir sonuç vermeyeceğine dair görüşleri siyasi parti sayısından öte siyasi yaşamda fazla sayıda farklı görüş, siyasi gündem ve bölünmüşlüğü başkanlık rejimini işlemez hale getireceği üzerine odaklanır.⁷⁷ Bu bağlamda, koalisyon hükümetlerinin varlığının, parlamenter rejime nazaran başkanlık rejimiyle yönetilen devletlerde nasıl etkisi olacağına kısaca değinilebilir. İstikrarlı bir koalisyon hükümeti yönetimini sürdürmenin, parlamenter rejimle karşılaştırıldığında, başkanlık rejiminde daha zor olduğu söylenebilir. Koalisyon hükümeti söz konusu olduğunda, bu hükümeti oluşturan siyasi partilerin hükümeti desteklemeleri önemlidir.⁷⁸ Parlamenter sistemde koalisyon hükümetinin bakanları ve başbakan, seçimden sonra, bu partiler içinden çıkmaktadır. Bu bağlamda yürütme organının bakanlar kurulu kanadı, bir anlamda bu siyasi partiler tarafından oluşturulmakta ve yürütme yetkisinin bu kısmı aralarında paylaşılmaktadır. Bu hükümeti oluşturan partiler, hükümetin gündemini ve kararlarını büyük ölçüde desteklerler zira aksi durumda seçimlerin yenilenmesi mekanizmasının işletilebileceğini bilirler.⁷⁹

Başkanlık sisteminde ise, koalisyon hükümetini biraraya getirme siyasi partilerden öte devlet başkanına ait bir sorumluluk olarak ortaya çıkar. Başkan'ın, siyasi partilerle seçim öncesi onu desteklemeleri için anlaşma yapmış olsa da, sonrasında istediğini bakan yapma veya yapmama yetkisi de düşünüldüğünde, koalisyon hükümetindeki başbakanın sahip olduğu bu yöndeki yetkiye nazaran daha güçlü bir konumda olduğu görülebilir.⁸⁰ Zira kendisi tek kişi olarak belirleyici olabilecek; hükümetteki değişiklik önerileri dahi siyasi partilerden değil, kendisinden gelebilecektir. Bu nedenle, başkanlık rejiminde hükümetin kimi zaman esnek veya gevşek bir kurum olarak nitelendirildiği görülür. Kastedilen bu esneklik hükümetin belli bir gündeminin olmamasından değil, sadece kurumsal oluşum itibarıyla doğrudan başkanın seçtiği, istediğinde değiştirebileceği bir nitelikte olmasından kaynaklanır.⁸¹ Birden fazla siyasi partinin olduğu bir başkanlık rejiminde, partiler seçim sırasında başkanı destekleseler dahi, yürütme yetkisi açısından asıl yetkili ve sorumlu olanın devlet başkanı olduğunu da dikkate alarak seçim sonrası aynı desteği sürdürmeyebilirler. Bu tür durumlarda, devlet başkanının yasama organının çok sınırlı desteğini alarak görevini tamamlayabileceği dile getirilir.⁸² Bunun da, sistem açısından işlevsel bir yönetimi zedeleyebileceği açıktır. Zira meclisteki partilerin çoğunluğunun desteğini almak için devlet başkanının politikasını bu desteği sağlamaya yönelik belirlediği görülebilir. Bu da özellikle disiplinsiz ve birden fazla siyasi partinin bulunduğu bir başkanlık rejiminde, her tartışmalı yasal düzenleme için başkanının yeni bir koalisyon arayışına neden olabilir.⁸³ Örneğin, Brezilya'da hükümetin programına karşı zayıf yasama desteği

⁷⁷ Teziç, "Başkanlık Rejimini Anlamak," s. 370; Erdoğan, "Başkanlık Sistemi, Demokrasi ve Türkiye," s. 543; Özbudun, "Hükümet Sistemi Tartışmaları," s. 208.

⁷⁸ Albert, "The Fusion of Presidentialism and Parliamentarism," s. 568.

⁷⁹ Mark Freeman, "Constitutional Frameworks and Fragile Democracies: Choosing Between Parliamentarianism, Presidentialism and Semi-Presidentialism," *Pace Int'l L. Rev.*, C.12, 2000, s. 262; Mainwaring, *a.e.*, s. 220.

⁸⁰ Riggs, *a.e.*, s. 255.

⁸¹ Mainwaring, *a.e.*, s. 221.

⁸² Mainwaring, *a.e.*, s. 221.

⁸³ Mainwaring, *a.e.*, s. 217, 218.

bulunmasında, yasama üyelerinin -parlamenter sistemdeki yasama üyeleri gibi kendilerinin hükümeti desteklememeleri karşısında seçimlerin yenilenmesi mekanizmasına konu olma kaygılarının olmamasının da etkisiyle- istedikleri yönde oylarını kullanmalarının etkili olduğu ileri sürülür.⁸⁴ Unutulmamalıdır ki, koalisyon yaratma ihtiyacı veya eğilimi her zaman olumsuz sonuç vermeye-bilir.⁸⁵ Fakat sistemi şekillendiren veya şekillendirmek isteyenlerin en büyük kaygısı etkili işlev ise, her tartışmalı düzenleme için yeni bir koalisyon bu işlev-selliği zedeleyebilecektir.

İki parti yerine çok sayıda siyasi partinin varolduğu bir sistemde başkanlık rejiminin yaratacağı bu tür sorunların farkında olmakla birlikte, çok sayıda partinin olduğu bir sistemde başkanlık rejiminin hiçbir şekilde işleme-yeceği sonucunun çıkarılamayacağı vurgulanmalıdır. Zira Şili’de 1930’lardan 1960’lara kadar çok sayıda siyasi parti ve başkanlık sistemi örneği görülmüş-tür.⁸⁶ Fakat unutulmamalıdır ki, bu örnek çok yaygın değildir ve böyle bir sis-temde başkanlık sisteminin işleyebilmesi için devletin siyasi elitleri ve vatan-daşlarının en azından demokratik kurumlar üzerinde uzlaşmış bir anlayışa sahip olmaları gerekmektedir.⁸⁷ Nitekim ABD dışında başkanlık rejimini sürdürebilen Latin Amerika devletlerinin -Venezuela, Colombia ve Costa Rica- üçü de ideolojik bölünmenin az olduğu ve neredeyse temelde iki siyasi partinin etkili olduğu örnekler olarak ortaya çıkar.⁸⁸ Bu örneklerde ayrıca parti yapısı-nın, sosyal, kültürel ve ekonomik özelliklerin de etkili olduğu unutulmamalıdır. Disiplinli parti yapısının olduğu -Venezuela, Şili gibi- Latin Amerika ülkelerinde daha etkili ve yasama desteğini alan hükümetlerin bulunduğu da ifade edilir. Nitekim bu noktada şunu da ayrıca belirtmek gerekir ki, belirtilen bu birkaç tanesi dışında, başkanlık rejiminin Latin Amerika devletlerinde çok da başa-ryla sürdürülemediği söylenebilir. Costa Rica, Colombia, Venezuela ve Peru’nun başaknlık rejimini daha istikrarlı sürdürdüğü görülürken;⁸⁹ Şili, Bre-zilya, Arjantin ve Uruguay’ın 1980’lerde değişiklikler geçirerek başkanlık reji-minini devam ettirebildiği⁹⁰ ve Ekvator, Bolivya, Honduras, Guatemala, Dominik Cumhuriyeti’ndeki başkanlık rejimlerinin de yönetimin devrilmesi tehlikesine

⁸⁴ Mainwaring, **a.e.**, s. 222.

⁸⁵ Abdurrahman Eren, “İtirazım Var Başkanlık Sistemine!,” **Yeni Türkiye**, C.9, No:51, Mart-Nisan 2013, s. 699.

⁸⁶ Mainwaring, **a.e.**, s. 223.

⁸⁷ Mainwaring, **a.e.**, s. 223.

⁸⁸ Mainwaring, **a.e.**, s. 223, 224.

⁸⁹ Bu devletlerin de ABD örneği gibi hem hükümet istikrarı hem de siyasi istikrarını de-
vam ettiren devletler olduğu tam anlamıyla söylenemez. Bu nedenle diğer Latin Ame-
rika devletleriyle karşılaştırıldığında bir ölçüde daha istikrarlı oldukları görülür. Zira
Venezuela’nın 1992 ve 1993 yılları arasında iki askeri müdahale girişimi tehlikesi at-
lattığı, Peru’nun da 1992 ve 1993 yıllarının bir döneminde Başkan Fujimori’nin olağan-
üstü yetkileriyle (emergency powers) devleti yönettiği görülmüştür, Sartori, **a.e.**, dn.
10, s. 98.

⁹⁰ Brezilya’nın 1950’lerde ve sonrasında 1985’de, Şili’nin 1989’da, Arjantin’in 1994’de ve
Uruguay’ın 1960’larda ve 1985’lerde başkanlık rejimi bağlamında değişiklikler geçirdiği
görülür, Sioroff, **a.e.**, s. 296, 297. Uruguay’da 1966-1973 yılları arasında Başkan’ın
olağanüstü yetkiler kullanabilmesi bu bağlamda düşünülebilir, Sioroff, **a.e.**, s. 297;
Sartori, **a.e.**, dn. 11, s. 99.

maruz kalmaya açık örnekler olarak ortaya çıktığı söylenebilir.⁹¹ Nitekim Ekvator'da sistem krizinin neredeyse devamlı bir hal alması, Bolivya'nın 1952-1982 yılları arasında yaklaşık on yedi tane askeri müdahaleye maruz kalması, Honduras ve Guatemala'nın de facto (fili) askeri denetimlerle yönetilir hale gelmesi bu bağlamda düşünülebilir.⁹²

Doğrudan siyasi parti sayısı ile ilgili olmasa da başkanlık rejimiyle yönetilen Latin Amerika devletleri için şu hususu da eklemek gerekmektedir. Latin Amerika devletlerinde başkanlık rejiminin ABD'deki gibi istikrarlı ve etkili sürdürülememesinin nedeni, Latin Amerika örneklerinde devlet başkanının ABD Başkanı'na nazaran daha az yetkilere sahip olması değildir. Aksine ABD başkanından daha fazla yetkiyle donatıldıkları, kararnameyle yönetme ve olağanüstü yetkiler kullanma gibi esasları genişleterek kullandıkları görülür.⁹³ Bu devletlerde de yasama ve yürütme organlarının birbirinden ayrı şekillendiği görülür fakat ABD sisteminden farklı olarak yasama ve yürütme organlarının bu şekilde ayrılığı kendini güçler ayrılığı olarak göstermez. Bu bağlamda Latin Amerika'daki başkanlık rejimi örnekleri açısından en belirgin ve yaygın değerlendirme, bu güçlerin yürütme yetkisini kullanan devlet başkanında birleştiği yönündedir. Bu yönüyle de Latin Amerika başkanlık örnekleri, gücü istismar etme ve (özellikle yasama organı açısından) güç eksikliği arasındaki bitmeyen dalgalanma şeklinde nitelendirilir.⁹⁴ Bu nedenle, ekonomik durgunluk ve hatta tıkanıkların, açık eşitsizliklerin ve belli bir sosyo-kültürel mirasın olduğu devletlerde başkanlık sisteminin esneklikten ve kilitlenmeleri açacak mekanizmalardan yoksunluğu Latin Amerika örneklerindeki gibi krizlere veya risklere neden olabilir.⁹⁵ Bu örneklerde devlet başkanlarının yasama desteğine sahip olamamalarının da etkisiyle, çoğunlukla belirledikleri siyasi gündem konularını dahi tam olarak uygulayamadıkları görülür.⁹⁶ Kaldı ki, demokrasi kültürü pekişmemiş (fragile democracy)⁹⁷ düzenlerde -yönetim şekli olarak demokratik olup toplumsal ve siyasal kültür itibarıyla demokrasinin pekişmediği örneklerde- yürütmenin politikalarını gerçekleştirmesine ve ilerlemeye engel olabilir.⁹⁸ Zira, başkanlık rejimindeki Başkan'ın da politikalarını uygulayabilmek için bütçeye ve kanunlara ihtiyacı olduğu unutulmamalıdır.⁹⁹ Bu bağlamda, parlamenter sistemin görev süreleri açısından ve güvenoyu ve seçimlerin yenilenmesi mekanizmalarıyla sağladığı esnekliğin, özellikle siyasi istikrar açısından riski aza indiren bir yönü olduğu vurgulanmaktadır.¹⁰⁰ Bu nedenle, parlamenter rejimdeki krizlerin -yönetim biçimini de kapsayacak şekilde- sistem krizi değil, hükümet krizleri şeklinde ortaya çıkabileceği ileri sürülebilir.¹⁰¹ Sri Lanka'da 1978'de, parlamenter rejimden başkanlık rejimine geçildiği ve bu du-

⁹¹ Mainwaring, **a.e.**, s. 206, 207.

⁹² Sartori, **a.e.**, dn. 12, s. 99.

⁹³ Sartori, **a.e.**, s. 93.

⁹⁴ Sartori, **a.e.**, s. 93.

⁹⁵ Ergun Özbudun, "Başkanlık Sistemi Tartışmaları", **Başkanlık Sistemi**, Türkiye Barolar Birliği, 2005, s. 109.

⁹⁶ Mainwaring, **a.e.**, s. 214; Sartori, **a.e.**, s. 93.

⁹⁷ Freeman, **a.e.**, 253-282.

⁹⁸ Stepan, Skach, **a.e.**, s. 16-18.

⁹⁹ Özbudun, "Başkanlık Sistemi Tartışmaları", s. 107.

¹⁰⁰ Yazıcı, **Başkanlık ve Yarı-Başkanlık Sistemleri: Türkiye İçin Bir Değerlendirme**, s. 45.

¹⁰¹ Sartori, **a.e.**, s. 92-94.

rumun yasama organını neredeyse yürütmenin işlemlerini tasdik eden bir onay makamı haline getirdiği ve bazı başka Afrika ülkelerinde de benzer sonuçların yaşandığı bilinmektedir.¹⁰²

Başkanlık sisteminde, genel olarak beklenen seçim yarışında bir siyasi partinin çoğunluk oylarını almasıdır. Çoğunluğu sağlayan partinin başkanlık yarışını böylece yürütme organını ve meclis çoğunluğunu elde etmesinin, özellikle görev süresi bitmeden görevden alınamama da dikkate alındığında bir yasama dönemi boyunca kazanan ve kaybedeni net olarak ayırdığı söylenebilir. Bu bağlamda, başkanlık rejiminde yürütülen seçimin kazananın her şeyi kazandığı (winner takes all) bir sonuç yarattığı ileri sürülür.¹⁰³ Bu sonuç, başkanlık sisteminde siyasi partilerin aktif ve istekli bir şekilde faaliyetlerine devam etmelerini etkileyebilecek önemli bir neden olarak kabul edilir.¹⁰⁴ ABD’de bu sorunun fazlaca yaşanmaması ve Başkan’ın partisi dışındaki diğer partinin aktif olarak devam etmesinin çeşitli nedenleri vardır. İki partili sistem olması dolayısıyla, diğer partinin meclisin bir kanadında çoğunluğu elinde bulundurması ve hatta Başkan’ın partisinin Kongrenin iki kanadında da çoğunluğa sahip olamaması mümkün olduğu gibi,¹⁰⁵ belli konularda siyasi gündem yaratmada ve yasa yapımında aynı derecede etkili olabildiği görülür. Kaldı ki, ABD siyasi ve sosyal koşullarının ifade özgürlüğünü siyasi konuşmayı (political speech) kapsayacak şekilde geniş değerlendirilmesi, muhalefet partisinin etkili siyasi söylemlerini mümkün kılmaktadır.

İki partinin olduğu bir başkanlık rejimindeki başkanlık yarışında, yukarıda dile getirilen, kazanan-kaybeden ayrımı ve iki aday arasındaki seçim daha sorunsuz görünse de, disiplinli parti yapısına ve çok sayıda siyasi partinin olduğu, ideolojik olarak daha çok bölünmüş bir başkanlık rejiminde farklı ihtimalleri düşünmeyi gerektirir.¹⁰⁶ Bu şekildeki bir başkanlık yarışının, seçmeni böleceği ve aşırı uçtaki siyasi partilerin isteklerinin beklenenin üstünde etkili olmasını beraberinde getireceği belirtilir.¹⁰⁷ Bu noktada parlamenter sistemle yapılacak bir başka karşılaştırma yararlı olabilir. Fazla sayıda ve farklı siyasal eğilimi yansıtan ve hatta aşırı uçlardaki partilerin seçim yarışına katılmalarının ve onların seçmenlerinin daha geniş temsiline parlamenter rejimde düzeni, başkanlık rejimindeki kadar olumsuz etkilemeyeceği ileri sürülür. Zira bu durumdaki bir parlamenter rejimde çoğunluk partisi dışındaki partilerin de temsiline sağlanacağı, kazanan siyasi eğilimin hem yasamanın çoğunluğunu hem de yürütme yetkisini tek başına elinde bulundurmayacağı hatırlanmalıdır.

¹⁰² Larry Diamond, Seymour Martin Lipset, Juan Linz, “Building and Sustaining Democratic Government in Developing Countries: Some Tentative Findings”, **World Affairs**, C.150, No:1, 1987, s. 14.

¹⁰³ Linz, “The Perils of Presidentialism,” s. 55, 56.

¹⁰⁴ Riggs, **a.e.**, s. 254.

¹⁰⁵ 2013-2015 döneminde, ABD Senatosu’ndaki çoğunluk Demokrat Parti üyelerinden, Temsilciler Meclisi’ndeki çoğunluk ise Cumhuriyetçi Parti üyelerinden oluşmuştur, “Party Division in the Senate, 1789-Present”, (Çevrimiçi) <http://www.senate.gov/history/partydiv.htm>, 3 Eylül 2015; “Party Divisions of the House of Representatives, 1935-Present”, (Çevrimiçi) <http://history.house.gov/Institution/Party-Divisions/74-Present/>, 3 Eylül 2015.

¹⁰⁶ Özbudun, “Hükümet Sistemi Tartışmaları,” s. 209.

¹⁰⁷ Linz, “The Perils of Presidentialism,” s. 57.

Linz, İspanya'da 1977'de Franco'dan sonra, parlamenter rejim içindeki parlamento seçimleri -özellikle çok sayıda partinin olduğu da dikkate alındığında- başkanlık rejimi altında bir başkanlık seçimi olarak yapılsaydı sonucun oldukça fazla karmaşa ve kutuplaşma getirebileceğini ileri sürmektedir.¹⁰⁸ Buna göre, bir sosyalist partinin, bir komünist partisinin, geçici olarak başbakanlığı yürüten Suarez'in partisinin ve bir sağcı partinin seçime girmesi ve Meclis'te irili ufaklı sayılarda da olsa yer bulması önemlidir. Linz'e göre, İspanya'da o dönem bir geçiş süreci yaşandığı ve seçmenin tercihlerinin tam olarak ne olduğu da seçim öncesi anlaşılamadığından; bu seçim başkanlık seçimi olarak yapılsaydı, yarışı kazanmak için partiler belirsiz ve hatta gereksiz koalisyonlar yapmak zorunda kalabilirdi. Özellikle diğer partilerin desteğini görmeyecek ve kendi başına çoğunluğu sağlamayan parti liderleri başkanlık yarışına katılmaktan alıkoyabilirdi. Ayrıca Linz'e göre, en çok oyu alan -aynı zamanda geçiş döneminin başbakanı olan- Suarez'in diğer adaylar açısından baskı ve zorlamaları yaşanabilirdi.¹⁰⁹ Kaldı ki, seçim döneminde parlamenter bir seçim olmasına rağmen çoğunluk oyunu alan parti tarafından bu tür baskı ve etkilemelerin yapıldığı zaman zaman görülmüştür. Bu bağlamda, Linz'in asıl işaret etmek istediği, kutuplaşmaların parlamenter rejimdeki seçimlerde yaşanamayacak olması değildir. Zira partilerin disiplinli olup olmadığı, sosyal ve ekonomik koşulları gibi farklılıklar bu kutuplaşmaları gerek parlamenter rejim gerek başkanlık rejiminde ortaya çıkabilir.¹¹⁰ Bu nedenle işaret edilen, parlamenter rejimde kaybedenin hem yasama çoğunluğunu hem de yürütme yetkisini kaybedebileceği bir sonuç¹¹¹ yerine farklı sayılarla da olsa temsili gerçekleştirildiğinden, özellikle çok sayıda partinin olduğu bir parlamenter rejimde bu kutuplaşmanın olumsuz etkilerinin daha az ortaya çıkabileceğidir. Nitekim başkanlık rejiminin güvenoyu ve seçimlerin yenilenmesi gibi kilitlenmeyi önleyici veya giderici mekanizmalara sahip olmadığı, muhalefetin göreve gelmek için diğer seçime kadar ve daha fazla oy almak için çaba sarfetmesi gerekliliği düşünüldüğünde, bu kutuplaşmaların uzun vadeli olarak sisteme etkisinin daha olumsuz olabileceği düşünülebilir.¹¹² O kadar ki, başkanın ağır hastalığı durumunda dahi seçiminin zor koşullara bağlanması ve bunun sistemin işleyişini etkilemesi görülebilir. Örneğin Venezuela eski devlet başkanı Hugo Chavez'in ölümünden önceki ağır hastalığı durumunda, ülkede kim vekalet edeceği, hastalığının kalıcı sayılıp sayılmayacağı hususu neredeyse bir kaosa neden olmuştur. Nitekim sonrasında da Başkan Yardımcısı Maduro, Chavez'in yeminin ertelenmesi için açıklamalarda da bulunduğu görülmüştür.¹¹³ Venezuela Anayasası'na göre, göreve başladığı ilk dört yıl içinde, ölüm veya ağır hastalığı söz konusu olur ve Başkan'ın bu hastalığı, Meclis tarafından sürekli

¹⁰⁸ Linz, "The Perils of Presidentialism," s. 58.

¹⁰⁹ Linz, "The Perils of Presidentialism," s. 59.

¹¹⁰ Linz, "The Perils of Presidentialism," s. 60.

¹¹¹ Erdal Onar, "Türkiye'nin Başkanlık veya Yarı-Başkanlık Sistemine Geçmesi Düşünülmesi midir?" **Başkanlık Sistemi**, Türkiye Barolar Birliği, 2005, s. 92.

¹¹² Yazıcı, **Başkanlık ve Yarı-Başkanlık Sistemleri: Türkiye İçin Bir Değerlendirme**, s. 45.

¹¹³ "Venezuela Re-elects Parliament Speaker Amid Chavez Health Uncertainty", 6 Ocak 2013, (Çevrimiçi) <http://www.philstar.com:8080/breaking-news/2013/01/06/893941/venezuela-re-elects-parliament-speaker-amid-chavez-health>, 5 Eylül 2015; "Venezuelan Parliament Speaker Dismisses Rumors of Chavez's Death", 13 Aralık 2012, (Çevrimiçi) http://sputniknews.com/voiceofrussia/2012_12_13/Venezuelan-parliament-speaker-dismisses-rumors-of-Chavezs-death/, 5 Eylül 2015.

yokluk hali olarak nitelendirilirse 30 gün içerisinde seçimlerin yapılması gerekmektedir.¹¹⁴ Görülüyor ki, ortaya çıkan kriz, konuyla ilgili bir anayasal düzenleme olmadığından değil, öngörülen bu durumlardan her birinin çok da kolay olmayan bir halk seçimini gerektirmesinden kaynaklanmaktadır. Zira başkanlık rejiminde bu tür durumların her biri, yeni bir doğrudan halk seçimini gerektirebilmektedir.

3. Anayasa Yargısı ve Hukuk Sistemi

Anayasa yargısının ve hukuk sisteminin parlamenter rejime nazaran başkanlık rejiminde daha belirgin etkileri olabildiğinden, iki hükümet sistemi arasındaki anayasa yargısına dair farklılıklara yoğunlaşmak yerine özellikle başkanlık rejimi ve yargıç yapımı hukuku (kamu hukuku/common law) ilişkisine değinmek yararlı olabilir. Başkanlık sisteminin, devlet başkanı ve yasama organı arasında yaratabileceği kilitlenmeler dikkate alındığında güçlü bir anayasa yargısı makamı gerektirdiği kabul edilir. Bu bağlamda, ABD başkanlık sisteminin iyi işleyişi açısından da etkili olduğu ileri sürülen, ABD Yüksek Mahkemesi'nin (Supreme Court) sistem üzerindeki işlevi üzerinde durulabilir. ABD Yüksek Mahkemesi, yasama ve yürütme organı işlemlerinin anayasallığını denetleyebilen bir yargı makamıdır. ABD Anayasası'nın açıkça hükme bağlamadığı anayasallık denetiminin, Marbury v. Madison davasında¹¹⁵ Yargıç Marshall'ın bu denetimi gerçekleştirmesiyle sisteme yerleştiği ve bu kararın ABD başkanlık rejiminin sürdürülebilirliği için oldukça önemli olduğu ileri sürülür. Zira kararda Yargıç Marshall gerek Kongre gerek Başkan ile doğrudan bir ihtilafa düşmeyecek şekilde adeta bir üçüncü yol seçmiş ve usuli bir sorun üzerinden değerlendirme yapmıştır. Varılan sonucun, Yüksek Mahkeme'yi bu iki makam karşısında da güçlü kıldığı kaldı ki, bu güçlü otoriteyi gerek Başkan gerek Kongre'nin onaylayarak kabul de ettikleri ifade edilir.¹¹⁶ ABD'de özellikle Yüksek Mahkeme'nin bağımsızlığına ve gücüne duyulan bu saygı sadece Marbury v. Madison kararından kaynaklanan bir husus değildir. Yargıç yapımı (kamu) hukukun hakim olduğu bir sistem olması da bu özelliğe büyük katkıda bulunmuştur. Zira yargı kararlarına gösterilen bağlayıcılık düzeyindeki saygının kamu hukukunda yerleşmiş bir gelenek olduğu açıktır.¹¹⁷

ABD sisteminde yüksek yargının ve özellikle Yüksek Mahkeme'nin, özellikle yürütme işlemi ve Kongre'nin yaptığı yasalara dair denetimiyle sistem üzerinde etkili bir devlet organı olma pozisyonunda kapitalist orta sınıfın desteğinin büyük payı bulunduğu söylenebilir. Zira esas olarak feodalizmle başlama-yan ABD geleneğinde, başlarda orta sınıfın üst sınıfla mücadeleye girişme zorunluluğunun oluşmadığı ve böylece orta sınıfın değer ve taleplerinin belirleyici hale geldiği ileri sürülür. Bu bağlamda, yargıç yapımı hukukun, çok fazla devlet müdahalesi olmadan kapitalizmin gelişimi açısından etkili olduğu belirtilir. Zira

¹¹⁴ Venezuela Anayasası, m. 233, 234, Constitution of the Bolivarian Republic of Venezuela (in English translation from the original legal text) National Constituent Assembly, <http://www.venezuelaemb.or.kr/english/ConstitutionoftheBolivarianingles.pdf>, 30 Mart 2013.

¹¹⁵ William Marbury v. James Madison, Secretary of State of the United States, 1803, 5 U.S. 137, 2 L.Ed. 60.

¹¹⁶ Riggs, *a.e.*, s. 269, 270.

¹¹⁷ Riggs, *a.e.*, s. 270.

bu hukuk düzeninde yargı makamlarının, daha özerk ve siyasi müdahaleden daha bağımsız olduğu da dikkate alınarak, orta sınıf tarafından özel mülkiyet haklarının korunması için bir kale gibi görüldükleri kabul edilir. Nitekim özellikle ABD Yüksek Mahkemesi'nin, mülkiyet ve sözleşme hakları gibi Anayasa'da güvence altına alınan haklarına dair güvence vatandaşların bunlardan yararlanması için bir adeta bir koruyucu gibi hareket etmesi, orta sınıftan da güçlü bir destek şeklinde kendisine geri dönmüş ve sistemin işleyişine önemli katkıda bulunmuştur.¹¹⁸ Kıta Avrupası ile karşılaştırıldığında ise, özellikle Fransız Devrimi'nden sonraki hukuk karmaşasının, devlet merkezli ve kodifiye edilmiş kurallarla giderilmeye çalışıldığı görülebilir. Bu yasal kuralların uygulanmasının ve bu anlamda yorumlanmasının idari makamlar tarafından gerçekleştirildiği de dikkate alındığında, Kıta Avrupası düzeninde bu yaklaşımın bu kamusal makamları ve hatta yargıyı bir ölçüde bürokratikleştirip siyaseten kamu hukuku geleneğinin aksine daha bağımlı hale getirdiği belirtilir.¹¹⁹ Bu bağlamda, yasama ve yürütme arasındaki kilitlenmelere açık bir siyasi rejim olan ve bağımsız ve bir o kadar da güçlü bir yargı makamı gerektiren başkanlık rejimini başarılı bir şekilde uygulayamayan devletlerin genelde, yasa yapımı (civil law/Kıta Avrupası) hukuku benimseyen devletler olduğu ileri sürülmektedir.¹²⁰ Nitekim Kıta Avrupası devletlerinin çoğunda devlet tarafından gerçekleştirilecek faaliyetlerin, özel kişi veya kurumlarca gerçekleştirilmesine imkan sağlayan kamu hukuku sisteminin özellikle ABD başkanlık rejimi açısından etkin işleyişi kolaylaştırdığı açıkça görülebilir.¹²¹

III. Türkiye'deki Hükümet Sistemi Tartışmaları Açısından Değerlendirilebilecek Mekanizma ve Uygulamalar

Parlamente sistemin benimsendiği Türkiye'de hükümet sistemi tartışmalarının genel itibarıyla istikrar ve etkili hükümet etme ihtiyacı üzerinde yoğunlaştığı görülür. İşleyebilen bir demokrasi için istikrarın vazgeçilmez olduğu neredeyse ortak olarak kabul edilir.¹²² İstikrarın sağlanması için de etkili bir hükümetin varlığı gereklidir. Bu noktada öncelikle birbirinden ayrılması gereken iki husus bulunmaktadır. Etkili hükümet için, yürütme organındaki liderin (kural olarak başkanlık rejiminde başkanın, parlamente rejiminde başbakanının) performansı, kimi zaman benimsenen hükümet sisteminden dahi daha belirleyici olabilir.¹²³ İkincisi de, etkili ve aktivist hükümetin birbirinden farklı olduğudur. Etkili hükümet, planladığı politikayı gerçekleştirme kapasitesi olan hükümettir ve bunu aktivist olmayan bir anlayışla gerçekleştirdiği de görülebilir. Aktivist hükümet, siyasetin çözemeyeceği neredeyse hiçbir sorun olmadığı yaklaşımına sahip olabilecek iken; etkili hükümetin bazen aksine birşey yapmayarak veya müdahale etmeyerek de etkili olabileceği görülür. Bu bağlamda, genelde etkili özelde de iyi yöneten bir hükümetin, bir hükümet sisteminin başarılı işleminde belirleyici olduğu kabul edilir. Birbirinden ayrılması gereken

¹¹⁸ Ibid.

¹¹⁹ Ibid.

¹²⁰ Riggs, **a.e.**, s. 269, 270; Levent Gönenç, "Türkiye'de Hükümet Sistemi Değişikliği Tartışmaları Olanaklar ve Olasılıklar Üzerine Bir Çalışma Notu", **Başkanlık Sistemi**, Türkiye Barolar Birliği, 2005, s. 9,1 10.

¹²¹ Riggs, **a.e.**, s. 268.

¹²² Sartori, **a.e.**, s. 111.

¹²³ Sartori, **a.e.**, s. 112.

diğer husus ise, istikrarlı demokrasi (siyasi istikrar/regime stability) ile hükümet istikrarının (stable government) farklı olduğudur.¹²⁴

Bir hükümetin istikrarlı olup olmadığı çoğunlukla görevde kaldığı süre açısından değerlendirilir. Fakat daha uzun süre görevde kalan hükümetlerin etkili işlerliğinin azalacağı veya artarak devam edeceği otomatik olarak söylemeyeceği gibi, daha uzun süre istikrarlı bir şekilde görevde kalmaları daha etkili bir yönetim sağlayacaklarını da göstermemektedir. Bu bağlamda Sartori'ye göre, asıl üzerinde durulması gereken husus, hükümetin ne kadar süre görevde kaldığı değil, yönetim kapasitesinin olup olmadığıdır.¹²⁵ Bu açıdan değerlendirildiğinde de, istikrarlı/uzun süreli yönetimde olmanın etkili bir hükümet olmak için gerekli ve fakat yeterli olmadığı kabul edilir.¹²⁶

İstikrar açısından üzerinde durulan diğer husus, başkanlık rejimi ve parlamenter rejimden hangisinin sistem krizlerine daha müsait olduğudur. Bu bağlamda, her iki hükümet sistemi açısından da yürütme organının başındaki kişilerin görevlerinden memnun kalınmaması, partilerinin onlara bağlılığının azalması veya sorumluluklarına yol açacak bir skandalın tarafı olmaları durumunda görevlerine son verilmelerinin nasıl gerçekleşeceği önemlidir. Parlamenter sistemde yürütme organının sorumlu kanadı olan bakanlar kurulunun başındaki başbakanın bu tür durumların konusu olması halinde görevine son verilmesi, başkanlık sisteminde yürütmenin başında olan başkanın görevine son verilmesine nazaran daha kolaydır. Böyle bir durumda ideal olarak beklenen, başbakanın istifası veya güvensizlik oyuyla hükümetin görevine son verilmesi, yeni bir başbakanın yeni bir hükümet kurmasıdır. Bunların yaşanmaması durumunda ise, 1982 Anayasası'nda görüldüğü şekliyle seçimlerin yenilenmesi yoluna da gidilebilecektir.¹²⁷ Başkanlık sisteminde, siyasi bölünmüşlüğü artması halinde dahi devlet başkanının böyle bir durumda görevine son vermek daha zor bir süreci gerektirmektedir. Sadece memnun kınmayan değil, anayasaya aykırı davranan başkanın dahi ancak zorlu bir ceza, hukuk ve siyaset üçlemesinden (impeachment)¹²⁸ geçirilmeden görevine son verilmesi kural

¹²⁴ Sartori, **a.e.**, s. 113. Ayrıca bkz. Eren, **a.e.**, s. 699; Özbudun, "Başkanlık Sistemi Tartışmaları", s. 107; Ersin Kalaycıoğlu, "Başkanlık Rejimi: Türkiye'nin Diktatörlük Tehdidiyle Sınarı", **Başkanlık Sistemi**, Türkiye Barolar Birliği, 2005, s. 25.

¹²⁵ Sartori, **a.e.**, s. 112, 113.

¹²⁶ Sartori, **a.e.**, s. 113.

¹²⁷ Linz, "The Perils of Presidentialism," s. 64. Ayrıca bkz. 182 Anayasası m. 116: "Bakanlar Kurulunun, 110 uncu maddede belirtilen güvenoyunu alamaması ve 99 uncu veya 111 inci maddeler uyarınca güvensizlik oyuyla düşürülmesi hallerinde; kırkbeş gün içinde yeni Bakanlar Kurulu kurulamadığı veya kurulduğu halde güvenoyu alamadığı takdirde Cumhurbaşkanı, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanına danışarak, seçimlerin yenilenmesine karar verebilir.

Başbakanın güvensizlik oyu ile düşürülmeden istifa etmesi üzerine kırkbeş gün içinde veya yeni seçilen Türkiye Büyük Millet Meclisinde Başkanlık Divanı seçiminden sonra yine kırkbeş gün içinde Bakanlar Kurulunun kurulamaması hallerinde de Cumhurbaşkanı Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanına danışarak seçimlerin yenilenmesine karar verebilir. Yenilenme kararı Resmi Gazetede yayımlanır ve seçime gidilir." Bülent Tanör, Necmi Yüzbaşıoğlu, **1982 Anayasası'na Göre Türk Anayasa Hukuku**, 14. bs., İstanbul, Beta, 2014, s. 217, 218; Kemal Gözler, **Türk Anayasa Hukuku Dersleri**, 18. bs., Bursa, Ekin, Şubat 2015, s. 177, 178; Ergun Özbudun, **Türk Anayasa Hukuku**, 15. bs., Ankara, Yetkin, 2014, s. 366-368.

¹²⁸ Gunther, **a.e.**, s. 375.

olarak mümkün değildir. Göreve son vermeyi mümkün kılan -impeachment-mekanizma ise, özellikle parlamenter rejimdeki güvensizlik oyu mekanizmasıyla karşılaştırıldığında oldukça zaman alan ve bir ölçüde de belirsiz niteliktedir.¹²⁹ Ayrıca bu mekanizma kimi zaman Başkan için bir kriz durumundan kaçış olarak dahi görülebilir.¹³⁰ ABD anayasa düzeninde şu ana kadar iki başkan (Andrew Johnson ve Bill Clinton) bu usulün uygulanmasına maruz kalmış ve ikisi hakkında da sürecin sonunda cezai sorumluluk işletilmemiştir.¹³¹

Türkiye'deki hükümet sistemi tartışmalarının esas itibarıyla, modern anayasal demokrasinin vazgeçilmez unsuru olan kuvvetler ayrılığı bağlamında tartışılması gerekmektedir. Zira özellikle yasama ve yürütme kuvvetleri arasındaki ayrılığın ortaya çıkış şekli bir devlette, hükümet sistemin türü açısından belirleyici olmaktadır. Kuvvetler ayrılığı -Kanada Anayasası'ndaki şekliyle devletin merkezi ve yerel işlevleri arasındaki ayırmada olduğu gibi- dikey anlamda görülebileceği gibi; aynı sıradaki devlet organları arasındaki (yatay) ayırım anlamında da görülebilir. Hükümet sistemi tartışmasında genel itibarıyla bu yatay ayırım ve özellikle de ABD anayasal geleneği örneğiyle sıklıkla vurgulanan yasama ve yürütme organları arasındaki ayrılık önem kazanır.¹³² Kuvvetler ayrılığı ve demokrasi ilişkisi ise, kuvvetler ayrılığının demokratik rejimin esaslarına hizmet etmesiyle ilgilidir. Hizmet ettiği bu esasların ilki, yasama-yürütme-yargı organlarının ayrılığıyla bireylerin özgür iradelerinin şekillendirdiği ve temsili demokrasiyle yönetimi sağladığı için, hükümet tiranının/zulmünün önlenmesidir.¹³³ Buna göre, hem yasa yapmanın hem de yürütmenin aynı kişi veya kurulda toplanması sadece hükümet etmenin değil, yapılan yasaların da zorlamaya/tirana yönelik olabileceği kabul edilir.¹³⁴ Kuvvetler ayrılığı ayrıca, yasama üstünlüğünün sınırlanamayan bir otoriteye dönüşmesini engellediği için de demokratik bir rejim açısından vazgeçilmezdir. Aslında en çok da bu düşüncenin ABD'de anayasa koyucuların kuvvetlerin, diğer bir deyişle organların sahip olduğu yetkilerin keskin ayrılığını hayata geçirmelerinde etkili olduğu bilinmektedir.¹³⁵ Nitekim Kıta Avrupası'nda çoğunlukla yönetenin üstünlük iddiasına karşı koyma ve millet egemenliğinin kurumsal düzeyde tezahürü olarak kabul edilen yasamanın üstünlüğü, ABD anlayışında aynı bağlamda görülmemiştir.¹³⁶ ABD anayasal geleneğinde, yürütme ve yasama organları arasındaki ayırım, sadece yasama organının millet iradesiyle doğrudan bağlantısı

¹²⁹ Linz, "The Perils of Presidentialism," s. 65.

¹³⁰ Freeman, **a.e.**, s. 269-275.

¹³¹ "List of Presidents Who Were Impeached", (Çevrimiçi) <http://uspolitics.about.com/od/presidenc1/tp/List-of-Presidents-Who-Were-Impeached.htm>, 17 Mayıs 2015.

¹³² Richard Albert, "Presidential Values in Parliamentary Democracies," **Int'l J. Const. L.**, C.8, 2010, s. 209, 210.

¹³³ Albert, "Presidential Values in Parliamentary Democracies," s. 211.

¹³⁴ Ibid.

¹³⁵ Stephen Gardbaum, "The New Commonwealth Model of Constitutionalism," **The American Journal of Comparative Law**, C.49, 2001, s. 740, 741; Albert, "Presidential Values in Parliamentary Democracies," s. 212.

¹³⁶ Kuruculardan Madison, bölünmüş gücün ve farklı fakat eşit güçlerle işlev gören devlet organlarının bulunmasını öngörmüştür. Madison'un anayasa koyuculuk sürecindeki kuvvetler ayrılığıyla ilgili vurgularıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Edmund S. Morgan, "The Federalist The Sacred Fire of Liberty: James Madison&the Founding of the Federal Republic by Lance Banning" **The New Republic**, C.214, No:9, 1996, s. 37-39. Ayrıca bkz. Gardbaum, **a.e.**, s. 740.

vurgulanarak yapılmamış ve yürütme karşısında milletin oluşturduğu ayrı bir organ şekliyle üstünlüğünün benimsenmesi yoluna gidilmemiştir. Bu nedenle, yasama organının yetkilerini sınırlamak, yürütme organının yetkilerini sınırlamak gibi görülmüş; vatandaştan yetki devretmek şeklinde anlaşılmamıştır. Her iki organa da getirilecek sınırlama, bireylerin seçilen liderlerine/temsilcilerine getirilen sınırlamalar olarak değerlendirilmiştir.¹³⁷ Bu bağlamda, yasamanın üstünlüğü ABD anlayışında biraz daha farklı bir anlayışla değerlendirilmiş ve kuvvetler ayrılığı da bu anlayış temelinde şekillenmiştir. Kuvvetler ayrılığının bunun dışında, etkili/işlevsel bir yönetim¹³⁸ ve bununla birlikte devleti yönetenler ve kamu görevini yerine getirenler açısından sorumluluğun kimde olduğunun belirlenmesi için de önemli olduğu kabul edilir.¹³⁹

Görülüyor ki, hükümet sistemine dair kurumsal düzenlemeler/dizaynlar (design), kimi zaman belki siyasi rekabeti geliştiren ve devam ettirecek şekilde değil fakat güçlerin/yetkilerin bir elde toplanmamasını sağlayacak şekilde ortaya çıkabilir.¹⁴⁰ Kuvvetler ayrılığının bu yönüyle hükümet sistemleri genel olarak değerlendirilirse, klasik parlamenter rejimde devlet başkanı ve meclis arasındaki ayrılığın belirgin olduğu fakat devlet/hükümet birimleri arasındaki ayrılığın ise aynı şekilde oluşmaması görülebilir. ABD başkanlık sisteminde ise, hükümet birimleri arasında dahi bu kesin yetki ayrılığı ortaya çıkmaktadır.¹⁴¹ Klasik parlamenter rejimde, yasama ve yürütme organı arasındaki etkileşimin başkanlık rejimine nazaran daha fazla olduğu dikkate alındığında bu durumun İngiltere’de ortaya çıktığı şekliyle klasik parlamenter rejimde kuvvetlerin bazen üstüste gelmesi (overlap) veya birleşmesi ihtimalini düşündürebilir.¹⁴² İşlevsel bir yürütme yaratılmış olsa da, özellikle yasamayı, yürütmenin programını onaylayan bir organ haline dönüştürme, siyasi gücün kötüye kullanılması gibi sakıncaları beraberinde getirebilir.

Bu sakıncaları azaltacak ve Türkiye’deki tartışmalar açısından da göz önünde bulundurulabilecek çeşitli mekanizmalar ve uygulamaların olduğu da görülmektedir. Kanada ve Almanya’daki sınırlandırılmış parlamenterizm (constrained parliamentarism) modeli¹⁴³ bu uygulama örneklerinden biri olarak gösterilebilir. Sınırlanmış parlamenter modelde, yasama ve yürütme organlarının oluşumu, görev ve yetkileri açısından parlamenter sistemin daha önce değinilen özellikleri bulunmakla birlikte, bağımsız yargının sistemdeki önemli rolü dikkat çeker. Bu açıdan da, yargının parlamenter sistemde ortaya

¹³⁷ Gardbaum, a.e., s. 740, 741.

¹³⁸ Richard Posner, “The Constitution as an Economic Document,” **The George Washington Law Review**, C.56, 1987-1988, s. 11.

¹³⁹ Richard Bellamy, “The Political Form of the Constitution: The Separation of Powers, Rights and Representative Democracy,” **Political Studies**, C. XLIV, 1996, s. 438.

¹⁴⁰ Daryl J. Levinson, Richard H. Pildes, “Separation of Parties, Not Powers,” **Harvard Law Review**, C.119, Haziran 2006, s. 2312, 2313.

¹⁴¹ Albert, “Presidential Values in Parliamentary Democracies,” s. 220.

¹⁴² Colin Munro, “The Separation of Powers: Not Such A Myth,” **Public Law: Incorporating the British Journal of Administrative Law**, Ed. Graham Zellick, London, Stevens & Sons Limited, 1981 s. 23, 24.

¹⁴³ Bruce Ackerman, “The New Separation of Powers,” **Harvard Law Review**, C.3, No:113, Ocak 2000, s. 635. Ayrıca bkz. Albert, “Presidential Values in Parliamentary Democracies,” s. 222.

¹⁴⁹ Douglas/Kwantlen Faculty Assn. v. Douglas College, 1990, 3 S.C.R. 570, (Çevrimiçi) <http://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/690/index.do?r=AAAAAQAxZG91Z2xhcy9ld2FudGxlbjBGYWN1bHR5IEFzZ24uIHVuIERvdWdsYXNjZm9sbGVnZQE>, 31 Ağustos 2015; Canada (House of Commons) v. Vaid, 2005, 1 S.C.R. 667, 2005 SCC 30, (Çevrimiçi) <http://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/2231/index.do?r=AAAAQAYY2FuYWRhIGhvdXNlIG9mIGNvbW1vbW50>, 31 Ağustos 2015.

lığı arasındaki zorunlu ilişkiye yaptığı vurgudur.¹⁵⁰ Yüksek Mahkeme, güçler ayrılığının yasama ve yürütme organlarının yetki ve işlevlerine nazaran Anayasa'nın koruyucusu olan yargı için daha önemli olduğunu dile getirir. Buna göre, güçler ayrılığı yasama ve yürütmenin bu denli önemli işleve sahip olan yargısal süreç müdahalenin önlenmesi için vazgeçilmezdir. Bu değerlendirmeyi yaparken Mahkeme'nin, kuvvetler ayrılığının işlevsel olarak başkanlık ve parlamenter sistemde ne şekilde farklılaştığına dair gerçekçi bir yaklaşım sergilediği görülür. Bu bağlamda, yürütme organının, yasama organının kendi isteklerine ters düşen yasalar hayata geçirerek onun işlevini azaltabileceği iddiasını Mahkeme, her durumda geçerli olabilecek samimi bir iddia olarak görmemiştir.¹⁵¹ Mahkeme'ye göre, Kanada'da hükümetin ve yasama çoğunluğunun/yasa yapıcı kurulların aynı kişilerden oluşması göz önünde bulundurulduğunda, yürütme organının işlevinin yasama organınca zayıflatılabileceği hususu her durumda gerçeği yansıtmamaktadır ve Kanada'daki bu yönetsel gerçekler göz ardı edilmemelidir.¹⁵²

Kuvvetler ayrılığıyla korunan esaslardan olan hükümet tiranının önlenmesi açısından, sınırlandırılmış parlamenterizmin klasik parlamenter sisteme göre daha olumlu sonuç verebileceği dile getirilir.¹⁵³ Zira sınırlandırılmış parlamenterizmde yasama ve yürütme işlemlerinin güçlü bir yargı denetimine tabi olduğu bilinmektedir. Denetimi gerçekleştiren bu bağımsız yargı organının da, kamusal makamların yetkilerini anayasal hükümlere uygunluk çerçevesinde kullanmasını sağlamak sorumluluğuyla hareket edeceği kabul edilir.¹⁵⁴ Parlamenterizmin bu sınırlandırılmış modeliyle ilgili dile getirilen en yaygın kaygı, sistemin yargı organını adeta yetki kullanımına ve dağıtımına dair sorunları da çözer hale getirmesi nedeniyle, bir hükümet tiranını engellerken, yargı tiranına ve belli bu durumlarda da jüristokrasiye yol açabileceğidir.¹⁵⁵ Yargı organının, sistemde içiçe geçmiş (complex) sorunları da çözümleyen adeta kilit organ olarak konumlandırılmasının yönetişim¹⁵⁶ (governance) açısından olumsuz durumlar yaratabileceği dile getirilir.¹⁵⁷ Sistemdeki yönetişimsel

¹⁵⁰ Application under s. 83.28 of the Criminal Code (Re), 2004, 2 S.C.R. 248, 2004 SCC 42, (Çevrimiçi) <http://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/2156/index.do?r=AAAAAQATWzIwMDRdIDUy5DLlIuIDIOOAE>, 31 Ağustos 2015.

¹⁵¹ Wells v. Newfoundland, 1999, 3 S.C.R. 199, (Çevrimiçi) <http://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/1730/index.do?r=AAAAAQAFd2VsbHMB>, 31 Ağustos 2015.

¹⁵² Wells v. Newfoundland, 1999, 3 S.C.R. 199, (Çevrimiçi) <http://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/1730/index.do?r=AAAAAQAFd2VsbHMB>, 31 Ağustos 2015.

¹⁵³ Albert, "Presidential Values in Parliamentary Democracies," s. 224.

¹⁵⁴ Albert, "Presidential Values in Parliamentary Democracies," s. 224.

¹⁵⁵ Jüristokrasi, bu bağlamda, basit bir şekilde yargı yetkisinin kullanıldığı her durum için değil, politik süre yargı yetki kullanımının ve etkisinin müdahale edici bazen engelleyici şekildeki etkisi olarak ifade edilmektedir, George I. Lovell, Scott E. Lemieux, "Assesing Juristocracy: Are Judges Rulers or Agents," **Maryland Law Review**, C.65, 2006, s. 101-103.

¹⁵⁶ Yönetişim, "resmi ve özel kuruluşlarda idari, ekonomik, politik otoritenin ortak kullanımı" olarak ifade edilebilir, Büyük Türkçe Sözlük, (Çevrimiçi) http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&arama=kelime&guid=TDK.GTS.55d31857ec96a6.21177037, 18 Ağustos 2015.

¹⁵⁷ Albert, "Presidential Values in Parliamentary Democracies," s. 224.

sorunların birden fazla yönünün bulunması,¹⁵⁸ siyasi duyarlılık kadar uygulama duyarlılığı ve tecrübesini de gerektirdiğinden, bu tür sorunların yargı makamları yerine yasama üyelerince çözümlenmesinin daha yararlı olabileceği belirtilir.¹⁵⁹ Aksi takdirde, kimi zaman siyasi uzlaşmayı gerektiren siyasi konuların dahi her durumda yargısal konuya dönüşebileceği ve bunun bir yargısal tiranı doğurabileceği söylenebilir.¹⁶⁰

Sınırlandırılmış parlamenterizmden öte Türkiye'deki hükümet sistemi tartışmalarında sıklıkla dile getirilen ve ara¹⁶¹ veya melez¹⁶² olarak nitelendirilen model, yarı başkanlık sistemidir. Doğrudan halk tarafından seçilen, güçlü devlet başkanının varlığı dolayısıyla başkanlık, meclisin güvenine ihtiyaç duyan bir bakanlar kurulu nedeniyle de parlamenter sisteme benzetilen yarı başkanlık sisteminin, farklı bir yönüyle, kuvvetler ayrılığıyla amaçlanan esasları ne şekilde yerine getireceği bakımından değerlendirilmesi bu karşılaştırmaya farklı bir bakış açısı kazandırabilir. Genel itibarıyla yarı başkanlık, devlet başkanının halk tarafından seçildiği; parlamentonun güvenine ihtiyaç duyan ve devlet başkanı veya parlamento tarafından atanan bir başbakanın bulunduğu; devlet başkanının seçimleri yenileyebileceği, yasaları tekrar görüşülmek üzere geri gönderbildiği veya Rusya'da görüldüğü üzere veto edebildiği ve yetkisi çerçevesinde kararname çıkarabildiği bir hükümet sistemi olarak ortaya çıkmaktadır.¹⁶³ Fransa ve Rusya'nın uygulanan en yaygın örnekler olarak dile getirildiği yarı başkanlık sistemi açısından en belirgin husus, devlet başkanının yetkilerinin sembolik olmaktan öteye geçmesidir. Devlet başkanının konumu, sistemin kuvvetler ayrılığının esaslarına etkisi açısından da farklılık yaratmaktadır. Zira devlet başkanının hem yasama hem de yürütmeye ilişkin yetkiler kullandığı göz önünde bulundurulduğunda, yasama organı üzerinde aynı şekilde etkili olamayan başkanlık sistemindeki başkandan ve daha sembolik yetkiler taşıyan klasik parlamenter sistemdeki ve hatta sınırlandırılmış parlamenterizmdeki başbakandan daha güçlü yetkilerle donatıldığı ileri sürülebilir.¹⁶⁴ Örneğin, Fransa'da bazı durumlarda idari kural koyma yetkisi de bulunan devlet başkanının, yönetimin her alanına müdahale edebileceği izlenimi verdiği dile getirilir. Bununla birlikte, yarı başkanlık sisteminin uygulandığı her düzende devlet başkanını aynı düzeyde yetkili ve güçlü kılmadığı da bilinmektedir. Bu sistemin Parlamento'da çoğunluğu oluşturan siyasi eğilimin mensubu olan bir devlet

¹⁵⁸ William A. Fletcher, "The Discretionary Constitution: Institutional Remedies and Judicial Legitimacy," **The Yale Law Journal**, C.4, No:91, Mart 1982, s. 645-649.

¹⁵⁹ Lon L. Fuller, "The Forms and Limits of Adjudication," **Harvard Law Review**, C.92, 1978-1979, s. 400.

¹⁶⁰ Albert, "Presidential Values in Parliamentary Democracies," s. 224, 225. Ayrıca jüristokrasi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ran Hirschl, "Juristocracy vs. Theocracy: Constitutional Courts and the Containment of Sacred Law," **Middle East Law and Governance**, C.1, 2009, s. 129-165.

¹⁶¹ Yokuş, **a.e.**, s. 240.

¹⁶² Serap Yazıcı, "Başkanlık Sistemine Geçiş Gerekli mi?," **Yeni Türkiye**, C.9, No:51, Mart-Nisan 2013, s. 539.

¹⁶³ Rett R. Ludwikowski, "Mixed Constitutions-Product of an East-Central European Constitutional Melting Pot," **Boston University International Law Journal**, C.16, 1998, s. 41; Lee Kendall Metcalf, "Presidential Power in the Russian Constitution," **J. Transnational L. & Policy**, C.6, 1996-1997, s. 137.

¹⁶⁴ Albert, "Presidential Values in Parliamentary Democracies," s. 226; Yazıcı, **Başkanlık ve Yarı-Başkanlık Sistemleri: Türkiye İçin Bir Değerlendirme**, s. 92.

başkanını güçlü kılarken; aynı siyasi çoğunluktan olmayan bir devlet başkanını ise güçsüz kılarak, kendi yetkileri ve güven oyu almış bir başbakan arasında dengeli bir mesafe gözetmek zorunda bırakabileceği unutulmamalıdır.¹⁶⁵ Yarı başkanlık sisteminin öngörüyü zayıflatan, yapısal (structural) ve kurumsal (institutional) sorunlarının sadece bu durumdan ibaret olmadığı da görülebilir. Halk tarafından seçilen ve fakat başkanlık sistemindeki devlet başkanı gibi fren ve denge mekanizmaları tarafından yetkileri dengelenmemiş bir devlet başkanının bulunması; yürütmenin meşruluk iddiasında bulunan iki kanadı arasında, verimsizliği getirebilecek bir gerginliğin yaşanabilmesi; her şeye gücü yeten (omnipotent) bir devlet başkanı ve baskın bir başbakanın gölgesinde kalabilecek bir yasama meclisinin ortaya çıkması bu sistemin belli başlı diğer sorunları olarak ifade edilir.¹⁶⁶

Bu unsurlardan özellikle yürütmedeki iki başlılık, yarı başkanlık sisteminin belirgin özelliği olarak dile getirilirken; burada ifade edilen iki başlılığın sadece yürütmenin devlet başkanı ve başbakan başkanlığındaki hükümetten oluştuğu noktasında olmadığı unutulmamalıdır. Zira parlamenter sistemde de bu anlamda iki başlı yürütme bulunmaktadır. Yarı başkanlık sisteminde, sorunları beraberinde getirebilecek şekilde vurgulanan iki başlılık, yapısal olarak ele alındığında daha çok meşruluk çatışması yaratabilecek iki başlılığa işaret etmektedir. Meşruluk iddiasında bulunabilecekleri birbirinden farklı görev alanları olan devlet başkanı ve bakanlar kurulunun başındaki başbakan arasındaki meşruluk krizi özellikle birbirinden farklı siyasi partilere bağlı olmaları durumunda bir çatışma olarak kendini gösterebilir.¹⁶⁷ Kaldı ki, aynı durum, bir dönem Polonya'da görüldüğü üzere hem başbakanın hem de devlet başkanının Meclis'te çoğunluğu oluşturan siyasi partiye bağlı olmamaları durumunda da ortaya çıkabilir. Polonya'da bu durumun, yürütme organını oluşturan bu iki liderin koalisyon kurmadaki isteksizliği ve başarısızlığı toplumun siyasi liderlere ve uzlaşma sürecine karşı olan güvenini zedelediği bilinmektedir.¹⁶⁸ Yarı başkanlık sisteminde belli bir süre için halk tarafından seçilen devlet başkanının her zaman genel iradeyi yansıttığı da söylenmeyebilir. Zira parlamenter rejimde görevde kalabilmek için güvenoyuna ve hatta kamunun desteğine ihtiyaç duyan yürütmede etkin olan başbakana karşı, yarı başkanlık sisteminde yürütmede etkin olan devlet başkanı kamunun desteği azalsa da seçildiği süre boyunca görevde kalabilecektir.¹⁶⁹

Devlet başkanının halk tarafından seçildiği parlamenter rejimde de bu sorunların ve meşruluk iddiasının olabileceği düşünülebilir ama devlet başkanının halk tarafından seçildiği parlamenter sistemde dahi devlet başkanının

¹⁶⁵ Eugene D. Mazo, "Constitutional Roulette: The Russian Parliament's Battles with the President Over Appointing a Prime Minister," **Stanford Journal of International Law**, C.41, 2005, s. 135, 136.

¹⁶⁶ Albert, "Presidential Values in Parliamentary Democracies," s. 227.

¹⁶⁷ Yokuş, **a.e.**, s. 241, 242; Steven G. Calabresi, Joan L. Larsen, "One Person, One Office: Separation of Powers or Separation of Personnel," **Cornell Law Review**, No:79, 1993-1994, s. 1090, 1091; Carlos Santiago Nino, "The Debate Over Constitutional Reform in Latin America," **Fordham International Law Journal**, No:16, 1992-1993, s. 646, 647.

¹⁶⁸ Freeman, **a.e.**, s. 278-281.

¹⁶⁹ Polonya'da 1993 yılında halkın yüzde 20 oranında halkın desteğine sahip olan Başkan'ın, 1995'e kadar görevine devam edebildiği görülmüştür, Albert, **a.e.**, s. 227, 228.

yetkilerinin, yarı başkanlığa göre daha sınırlı ve sembolik olması bu çatışmayı azaltabilecek ve verimsizliği engelleyebilecektir. Görülüyor ki, yarı başkanlık sisteminin kuvvetler ayrılığıyla korunan esaslar açısından, i) hükümet tiranının ve ii) yasama üstünlüğünün veya hükümet etme yetkilerinin keyfi bir otorite kullanımına dönüşmesini önlerken; iii) etkili (işlevsel) yönetim unsurunu gerçekleştiremeyeceği söylenebilir.¹⁷⁰ Özellikle yürütme organındaki meşruluk iddiasıyla kendini gösterebilecek, yetki odaklı iki lider (başbakan ve devlet başkanı) arasındaki ihtilaf anayasal düzen ve uygulamalar açısından istenmeyen ayrışmaları beraberinde getirebilir. Nitekim yarı başkanlık sistemindeki güçlü, yetkilerle donatılmış devlet başkanı sadece dış politika ve savunma konusunda değil, günlük siyaseti ilgilendiren konularda da etkili olabilmekte; yasaların geri gönderilmesi, kararname imzalanması ve fesih gibi yollarla başbakanın veya yasama organının hareketlerine karşılık oluşturulabilecek müdahalelerde de bulunabilmektedir.¹⁷¹ Devlet başkanının özellikle fesih gibi bir yetkiyle sistemdeki kilitlenmeleri çözebilmesi söz konusu olsa da,¹⁷² bu ayrışmanın veya müdahalelerin, yönetimdeki hızı azaltıp kuvvetler ayrılığının sağladığı işlevsel yönetimi zayıflatabilecek hususlar olduğu da unutulmamalıdır.¹⁷³ Yarı başkanlık sisteminde devlet başkanının, gerek yürütmenin gerek sistemin adeta merkezindeki en güçlü kişi olduğu dile getirilebilir.

Görülüyor ki, demokratik bir yönetim sağlamak için tartışma sadece hangi hükümet sistemi seçilmeli sorusu üzerinden sürdürülmemelidir. Anayasal kurumlardaki iyileştirmeler veya yapısal değişiklikler üzerine yoğunlaşılması, bu tür bir yönetimin sağlanması açısından önemlidir. Bu iyileştirmelerin mevcut hükümet sistemi üzerinde de yapılması ve hatta farklı aynı organ veya kamusal makam içinde yetki paylaşımı (intrabranh fusion of powers) gibi yeni anayasal yapılanmalar tartışılabilir.¹⁷⁴ Aynı organ içinde yetki paylaşımı şeklindeki yapılanmaya, Irak'ta geçiş döneminde, parlamenter rejim içinde öngörülen bu yöndeki düzen örnek olarak gösterilebilir. 2004'de Irak'ta geçiş dönemi düzenlemeleri kapsamında devlet başkanlığı makamının üç kişilik konsey (Presidency Council) şeklinde olduğu görülmektedir. Bu süreçte Başkanlık Konseyi'ne yasaların geri gönderilmesi, devlet egemenliği, diğer devletlerle ilişkiler ve yargıç atamaları gibi önemli yetkilerin yanı sıra sembolik yetkiler de verilmiştir.¹⁷⁵ Üç farklı etnik grubu temsil eden bu konsey sayesinde, farklı eğilimlerin ve çıkar gruplarının yürütme organının bir bölümünde yetki paylaşması sağlanmakta ve adeta zorlama bir anlaşma yaratılmaktaydı.¹⁷⁶ Fakat yasama organının Başkanlık Konseyi'ne üye seçmesinin taraftar anlayışıyla

¹⁷⁰ Albert, "Presidential Values in Parliamentary Democracies," s. 228.

¹⁷¹ Samuel H Barnes, "The Contribution of Democracy to Rebuilding Postconflict Societies," *The American Journal of International Law*, C.95, 2001, s. 95.

¹⁷² Yazıcı, "Başkanlık Sistemine Geçiş Gerekli mi?," s. 539.

¹⁷³ Albert, "Presidential Values in Parliamentary Democracies," s. 228.

¹⁷⁴ Stephen J. Schanbly, "The OAS and Constitutionalism: Lessons from Recent West African Experience," *Syracuse J. Int'l L. & Com.*, C.33, 2005-2006, s. 266, 267; Albert, "Presidential Values in Parliamentary Democracies," s. 231.

¹⁷⁵ "Iraq: Law of 2004 of Administration for the State of Iraq for the Transitional Period [Iraq], 8 March 2004", (Çevrimiçi) <http://www.refworld.org/docid/45263d612.html>, 1 Eylül 2015.

¹⁷⁶ Edward Wong, "A Kurd is Named Iraq' President as Tensions Boil", 7 Nisan 2005, (Çevrimiçi) http://www.nytimes.com/2005/04/07/world/middleeast/a-kurd-is-named-iraqs-president-as-tensions-boil.html?_r=0, 1 Eylül 2015.

yapılması ve uzun bir süre alması dahi, bu tür bir konseyin oluşumunun kilitlenmelere yol açabileceğini ortaya koymuştur.¹⁷⁷ Bu şekildeki yetki paylaşımıyla bir organ içinde keyfi yetki kullanımının ve hükümet tiranının önlenmesi düşünülebilir fakat kuvvetler ayrılığının diğer esası olan etkili hükümet etmenin gerçekleşmesi de zorlaşabilir. Zira sadece seçim usulü değil, konsey içinde farklı çıkar gruplarından gelen kişilerin taraf tutan yaklaşımları da kilitlenmeleri beraberinde getirebilir.¹⁷⁸ Bu nedenle, sadece etkili, işlevsel hükümet etme kaygısı üzerinden şekillendirilecek bir hükümet sistemi tercihinde, aynı organ içinde yetki paylaşımı şeklinin hassasiyetle değerlendirilmesi gerekmektedir.

Aynı organ içinde yetki paylaşımı şeklindeki yapısal model, yetki paylaşımına dayalı bir birlikteliğin/oydaşmacı¹⁷⁹ modelin (consociationalism)¹⁸⁰ bir örneği olarak da değerlendirilmektedir. Zira etnik, dil, din veya başka düzeyde sosyal olarak farklılaşmış grupların bulunduğu (fragmented) bununla birlikte istekte bulunmak ve emretmek konusunda belli bir çoğunluğun baskın olmadığı demokratik sistemlerde, birlikteliğe dayalı modelin daha iyi işleyebileceği, yürütme organındaki bu çeşitliliğin siyasi ve yönetsel sürece hakim olabileceği ve birlikte çalışmayı teşvik edebileceği dile getirilir.¹⁸¹ Bununla birlikte, Irak'taki geçici dönem başkanlık konseyi örneğinde olduğu gibi, uzlaşma kültürünün yerleşmediği düzenlerde ise ayrışmayı ve beraberinde kilitlenmeleri de yaratabileceği göz önünde bulundurulmalıdır.¹⁸²

Görülüyor ki, yürütme organı liderinin performansı, etkili hükümet etmeye yönelik bir anayasal düzen ve uzlaşmacı bir siyasi kültür hangi hükümet sistemi benimsenirse benimsensin değerlendirilmesi gereken ilk hususlar olmalıdır. Zira bu hususlar, benimsenen hükümet sisteminin nasıl işleyeceği konusunda belirleyici olacaktır. Kaldı ki, hükümet istikrarının sağlanması doğrudan siyasi istikrarın da sağlanması ve sürdürülmesini beraberinde getirebilir.¹⁸³ Nitekim ABD'de etkili ve siyasi istikrarı da sürdürür şekilde uygulanan başkanlık sisteminin, Latin Amerika devletlerinde siyasi istikrarsızlığı adeta pekiştirircesine bir sonuç yaratması; Hollanda'da koalisyon hükümetleriyle yürütülen sistemin siyasi istikrarı azaltmaması buna örnek oluşturabilir.¹⁸⁴ Bu bağlamda, belli bir hükümet sisteminin otomatik olarak daha istikrarlı bir işleyiş sağlayacağını söylemek çok isabetli olmayabilir.

¹⁷⁷ "Straw and Rice Try to Break Iraqi Deadlock", (Çevrimiçi) <http://www.theguardian.com/world/2006/apr/03/politics.iraq>, 1 Eylül 2015.

¹⁷⁸ Albert, "Presidential Values in Parliamentary Democracies," s. 232.

¹⁷⁹ Ersin Kalaycıoğlu, "Türkiye'nin Yeni Siyasal Rejim Arayışı," **Yeni Türkiye**, C.9, No:51, Mart-Nisan 2013, s. 221.

¹⁸⁰ Arend Lijphart, "Consociational Democracy," **World Politics**, C.21, No:2, 1969, s. 211. Ayrıca bkz. Chibli Mallat, "On the Specificity of Middle Eastern Constitutionalism," **Case W. Res. J. Int'l. L.**, C.38, 2006-2007, s.51, dn. 94.

¹⁸¹ Barnes, **a.e.**, s. 97; Lijphart, "Consociational Democracy," s. 211.

¹⁸² Bosna'da öngörülen, birlikteliğe dayalı modelin örneği olan düzende yaşanan kilitlenmelerle ilgili bkz. Angela M. Banks, "Moderating Politics in Post-Conflict States: An Examination of Bosnia and Herzegovina," **UCLA J. Int'l L. Foreign Aff.**, C.10, 2005, s. 24, 25; Albert, "Presidential Values in Parliamentary Democracies," s. 234.

¹⁸³ Özbudun, "Başkanlık Sistemi Tartışmaları," s. 107.

¹⁸⁴ Eren, **a.e.**, s. 699.

Tercih edilmesi gereken hükümet sistemi vurgusuyla tartışmayı yürütmek yerine, anayasal demokrasinin daha iyi çalışmasını sağlayacak değişiklik ve iyileştirmelerin öncelikle gerekli olup olmadığı; gerekli ise hangi tür iyileştirmeler yapılabileceği üzerinden değerlendirme yapılması daha yararlı olabilir. Bu bağlamda Türkiye açısından da bu iyileştirmeler hassasiyetle göz önünde bulundurulmalıdır. 1982 Anayasası özellikle halk tarafından seçilen devlet başkanını yetkileri itibarıyla güçlendirerek,¹⁸⁵ klasik parlamenter rejimin tüm özelliklerini göstermiyor ve yarı başkanlık sistemine yaklaşan benzer görünümlü özellikler ortaya koyuyor olsa da,¹⁸⁶ sistemin tam olarak Fransız yarı

¹⁸⁵ Bkz. 1982 Anayasası m. 104: “Cumhurbaşkanı Devletin başıdır. Bu sıfatla Türkiye Cumhuriyetini ve Türk Milletinin birliğini temsil eder; Anayasanın uygulanmasını, Devlet organlarının düzenli ve uyumlu çalışmasını gözetir. Bu amaçlarla Anayasanın ilgili maddelerinde gösterilen şartlara uyarak yapacağı görev ve kullanacağı yetkiler şunlardır:

a) Yasama ile ilgili olanlar:

Gerekli gördüğü takdirde, yasama yılının ilk günü Türkiye Büyük Millet Meclisinde açılış konuşmasını

yapmak, Türkiye Büyük Millet Meclisini gerektiğinde toplantıya çağırarak,

Kanunları yayımlamak, Kanunları tekrar görüşülmek üzere Türkiye Büyük Millet Meclisine geri göndermek, Anayasa değişikliklerine ilişkin kanunları gerekli gördüğü takdirde halkoyuna sunmak,

Kanunların, kanun hükmündeki kararnamelerin, Türkiye Büyük Millet Meclisi İçtüzüğü’nün, tümünün veya belirli hükümlerinin Anayasaya şekil veya esas bakımından aykırı oldukları gerekçesi ile Anayasa

Mahkemesinde iptal davası açmak, Türkiye Büyük Millet Meclisi seçimlerinin yenilenmesine karar vermek,

b) Yürütme alanına ilişkin olanlar:

Başbakanı atamak ve istifasını kabul etmek, Başbakanın teklifi üzerine bakanları atamak ve görevlerine son vermek, Gerekli gördüğü hallerde Bakanlar Kuruluna başkanlık etmek veya Bakanlar Kurulunu başkanlığı altında toplantıya çağırarak, Yabancı devletlere Türk Devletinin temsilcilerini göndermek, Türkiye Cumhuriyetine gönderilecek yabancı devlet temsilcilerini kabul etmek, Milletlerarası andlaşmaları onaylamak ve yayımlamak, Türkiye Büyük Millet Meclisi adına Türk Silahlı Kuvvetlerinin Başkomutanlığını temsil etmek, Türk Silahlı Kuvvetlerinin kullanılmasına karar vermek,

Genelkurmay Başkanını atamak, Milli Güvenlik Kurulunu toplantıya çağırarak, Milli Güvenlik Kuruluna Başkanlık etmek, Başkanlığında toplanan Bakanlar Kurulu kararıyla sıkıyönetim veya olağanüstü hal ilân etmek ve kanun hükmünde kararname çıkarmak, Kararnameleri imzalamak, Sürekli hastalık, sakatlık ve kocama sebebi ile belirli kişilerin cezalarını hafifletmek veya kaldırmak, Devlet Denetleme Kurulunun üyelerini ve Başkanını atamak, Devlet Denetleme Kuruluna inceleme, araştırma ve denetleme yaptırtmak, Yükseköğretim Kurulu üyelerini seçmek, Üniversite rektörlerini seçmek,

c) Yargı ile ilgili olanlar:

Anayasa Mahkemesi üyelerini, Danıştay üyelerinin dörtte birini, Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısı ve

Yargıtay Cumhuriyet Başsavcivekilini, Askeri Yargıtay üyelerini, Askeri Yüksek İdare Mahkemesi üyelerini, Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu üyelerini seçmek.

Cumhurbaşkanı, ayrıca Anayasada ve kanunlarda verilen seçme ve atama görevleri ile diğer görevleri yerine getirir ve yetkileri kullanır.”

¹⁸⁶ Uluşahin, 1982 Anayasası’nın saf parlamenter rejimden uzaklaşarak, “aksak” veya “bozulmuş” parlamenterizm kurduğunu dile getirmektedir, Nur Uluşahin, “Cumhurbaşkanının Halk Tarafından Seçilmesinin Siyasal Sistemimize Etkileri: Türkiye’de Hü-

başkanlık veya ABD başkanlık sistemi olduğu rahatlıkla söylenemeyebilir. Zira hükümet sistemlerinin sınıflandırılmasında devlet başkanlarının yetki ve yetimleri önemli olsa da tek başına belirleyici bir kriter olmamaktadır. Kaldı ki, 1982 Anayasası bağlamında Cumhurbaşkanı'nın, örneğin Fransız yarı başkanlık sisteminde görülebilecek olan meclisi kendi kararıyla fesih ve yasaları hal-koyuna sunma yetkilerine sahip olmadığı görülmektedir.¹⁸⁷

Türkiye'deki disiplinli parti yapısı, parti sistemine dair görülen kutuplaşma¹⁸⁸ ve yerleşmiş anayasal gelenekler de gerek hükümet sistemi tercihinde gerek yapılacak değişikliklerde göz önünde bulundurulmalıdır. Bir devlette oluşturulan kurumsal çerçevenin, yapılan değişikliklerin belli bir süredir uygulanıyor olmaları ve yerleşmiş uygulamalardan kazanılan tecrübelerin sorunların çözümüne katkısı istikrar ve başarılı bir hükümet sistemi uygulaması için esas teşkil etmektedir.¹⁸⁹ Türkiye'de parlamenter sistem uygulamasının kazandırdığı birikim, hükümet sistemi bağlamındaki kurumsal değişikliklerde ve tercihlerde göz önünde bulundurulabilir ve hükümet sisteminde değişiklik yerine sistem içi iyileştirme¹⁹⁰ veya yeni anayasal yapılanmalar düşünülebilir.

Sonuç

Siyasi ve sosyal koşulların yanı sıra yapılacak düzenlemelerde, hükümet sistemine dair kurumsal çerçeveye ilişkin temel anlayış da önem kazanacaktır. Bu temel anlayış ise, etkili ve işlevsel yönetimi hız ve süreyle sınırlı tutmayan ve kuvvetler ayrılığını yerleştirmeyi esas alacak bir düşünce üzerine kurulmalıdır. Parlamenter sistem uygulamasından kazanılan anayasal gelenek ve birikimin yanı sıra, yasama ve yürütme organı arasındaki etkileşim araçlarının fazlalığı da önemle dikkate alınmalıdır. Zira etkileşim araçlarının azlığının, demokraside kırılmalara da neden olabileceği unutulmamalıdır.

Türkiye'de hükümet sistemi tartışmalarının istikrar ve hangi hükümet sisteminin tercih edileceği üzerinden yürütüldüğü görülmektedir. Oysa temel hak ve özgürlüklerin güçlenmesi ve bu bağlamda kuvvetler ayrılığının ne şekilde güvence altına alınacağı üzerinden bir hükümet sistemi değişikliği veya

kümet Sisteminin Geçirdiği Dönüşüm ve Geleceğe Yönelik Beklentiler," **Yeni Türkiye**, C.9, No:51, Mart-Nisan 2013, s. 325.

¹⁸⁷ Albert, "Presidential Values in Parliamentary Democracies," s. 225; Gönenç, "Türkiye'deki Hükümet Sistemi Tartışmalarına İlişkin Değerlendirmeler," s. 273, 274. Bilir, 1982 Anayasası'na 2007 yılında getirilen değişikliklerle, sistemin tam bir yarı başkanlık olduğunun söylenemeyeceğini fakat 2014 yılından itibaren Cumhurbaşkanı'nın halk tarafından seçilmesiyle birlikte, aktif durumu da dikkate alındığında hükümet sisteminin fiili bir yarı başkanlık olarak nitelendirilebileceğini ifade etmektedir, Faruk Bilir, "Hükümet Sistemleri Tartışmaları Bağlamında Hükümet Sistemimiz ve Partili Cumhurbaşkanı," **Yeni Türkiye**, C.9, No:51, Mart-Nisan 2013, s. 305.

¹⁸⁸ Ergun Özbudun, **Türkiye'de Parti ve Seçim Sistemi**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011, s. 72-84.

¹⁸⁹ Bertil Emrah Oder, "Türkiye'de Başkanlık ve Yarı-Başkanlık Rejimi Tartışmaları: 1991-2005 Yılları Arasında Basına Yansıyan Öneri ve Tepkilerden Kesitler", **Başkanlık Sistemi**, Türkiye Barolar Birliği, 2005, s. 69; Gönenç, "Türkiye'deki Hükümet Sistemi Tartışmalarına İlişkin Değerlendirmeler," s. 277; Hasan Tunç, "Türkiye'de Başkanlık Sistemi mi? Parlamenter Sistem mi?," **Yeni Türkiye**, C.9, No:51, Mart-Nisan 2013, s. 283.

¹⁹⁰ Oder, **a.e.**, s. 69.

iyileştirmesinin gerekliliği tartışılmalıdır. Kuvvetler ayrılığı üzerinden yapılacak bir değerlendirme de, görülüyor ki, hükümet sistemleri arasındaki özellikle kurumsal yapıda ortaya çıkan farklılıklar üzerinden şekillenmektedir. Zira örneğin yasama ve yürütme organının oluşumu, anayasal düzen, anayasa yargısının sistem üzerindeki etkisi gibi konular başkanlık ve parlamenter rejimde farklılaşabilmekte ve bu farklılıklar da her iki sistemde kuvvetler ayrılığının nasıl şekillendiğini ortaya koymaktadır. Aynı hükümet sisteminin farklı devletlerde farklı sonuçlar doğurmasından da anlaşılacağı üzere, bir devlette uzlaşma kültürü üzerine kurulu anayasal uygulamalar, bağımsız yargı ile temsil düzeyini azaltan, kutuplaşmaya dayalı siyasi parti ve seçim sistemi, hangi hükümet sistemi benimsenirse benimsensin, kuvvetler ayrılığının gerçekleşmesini engelleyebilmektedir. Nitekim başkanlık sistemi uygulamasının, ilke olarak kuvvetler ayrılığını ve başkanlık sistemini benimseyen ABD dışındaki devletlerde aynı başarıyla gerçekleşmemesi, bu hususa örnek teşkil edebilir.

Türkiye’de temel hak ve özgürlüklerden yararlanmayı güçlendirecek ve kuvvetler ayrılığını gerçekleştirerek anayasal demokrasiyi pekiştirecek, hükümet sistemine yönelik parlamenter sistem içi kurumsal değişiklikler, hem yasama hem de yürütme organının gerçek ve etkin işlevinin sağlanmasını da beraberinde getirecektir. Örneğin, Türkiye’de parlamenter sistem bağlamında yasama ve yürütme organı arasında etkileşim araçlarının etkili bir şekilde uygulanması ve özellikle Meclis’in etkin işlevinin sağlanması adeta bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda, kurumsal iyileştirmeler anlamında, Meclis’teki komisyonların sadece yürütmenin önceliklerini yerine getirmek üzere yasa çıkarmanın ötesinde, yürütmeyi denetleyici işlev görmeleri de düşünülebilir. Özellikle yürütme organı liderlerinin, gerek parlamenter gerek başkanlık ve yarı başkanlık sistemlerinde farklı düzeylerde de olsa, sistem üzerinde önemli bir etkisi olabilecek şekilde kişisel gücünün olabileceği görülür. Fakat bu noktada siyasi düzeyde uzlaşmacı, kurumlar üzerinde kontrol gücü daha zayıf yürütme organı liderlerinin olduğu düzenlerde kilitlenme ve tıkanmaların daha zayıf yaşandığı görülmektedir. Bu bağlamda, hükümet sistemine dair sadece devlet başkanının yetkileri veya yürütme organının işlerliği üzerinden yapılacak değerlendirmeler yerine kuvvetler ayrılığını gerçekleştirecek, uzlaşma kültürünü ve hukukun üstünlüğünü pekiştirecek bir anayasal, kurumsal çerçevenin şekillendirilmesi üzerinde durulması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Kitap ve Makaleler

Ackerman, Bruce: “The New Separation of Powers,” **Harvard Law Review**, C.3, No:113, Ocak 2000, s. 633-729.

Albert, Richard: “Presidential Values in Parliamentary Democracies,” **Int’l J. Const. L.**, C.8, 2010, s. 207-236.

Albert, Richard: “The Fusion of Presidentialism and Parliamentarism,” **The American Journal of Comparative Law**, C. 57, 2009, S. 531-578.

Alvarez, Mike, Antonio Cheibub, Jose, Limongi, Fernando,

Przeworski, Adam: “Classifying Political Regimes,” **Studies in International Comparative Development**, C.31, No:2, 1996, s. 3-36.

Atar, Yavuz: “Amerika’da Güçlü Başkanlık Tartışması ve Ak Parti’nin Başkanlık Sistemi Teklifi,” **Yeni Türkiye**, C.9, No:51, Mart-Nisan 2013, s. 548-551.

Banks, Angela M.: "Moderating Politics in Post-Conflict States: An Examination of Bosnia and Herzegovina," **UCLA J. Int'l L. Foreign Aff.**, C.10, 2005, s. 1-65.

Barnes, Samuel H.: "The Contribution of Democracy to Rebuilding Postconflict Societies," **The American Journal of International Law**, C.95, 2001, s. 86-101.

Baron David P.: "Comparative Dynamics of Parliamentary Governments", **The American Political Science Review**, C.92, No:3, 1998, s. 593-609.

Bellamy, Richard: "The Political Form of the Constitution: The Separation of Powers, Rights and Representative Democracy, **Political Studies**, C. XLIV, 1996, s. 436-456.

Bilir, Faruk: "Hükümet Sistemleri Tartışmaları Bağlamında Hükümet Sistemimiz ve Partili Cumhurbaşkanı," **Yeni Türkiye**, C.9, No:51, Mart-Nisan 2013, s. 303-308.

Calabresi, Steven G.,

Larsen, Joan L.: "One Person, One Office: Separation of Powers or Separation of Personnel," **Cornell Law Review**, No:79, 1993-1994, s. 1045-1157.

Diamond, Larry, Lipset, Seymour Martin, Linz, Juan: "Building and Sustaining Democratic Government in Developing Countries: Some Tentative Findings", **World Affairs**, C.150, No:1, 1987, 5-19.

Elgie, Robert: "From Linz to Tsebelis: Three Waves of Presidential/Parliamentary Studies?," **Democratization**, C.12, No:1, 2007, s. 106-122.

Erdoğan, Mustafa: "Başkanlık Sistemi, Demokrasi ve Türkiye," **Yeni Türkiye**, C.9, No:51, Mart-Nisan 2013, s. 542-547.

Eren, Abdurrahman: "İtirazım Var Başkanlık Sistemine!," **Yeni Türkiye**, C.9, No:51, Mart-Nisan 2013 s. 698-701.

Eroğul, Cem: **Anatüzeyle Giriş: Anayasa Hukuku'na Giriş**, 14. bs., Ankara, İmaj, 2014.

Fendoğlu, Hasan Tahsin: **Anayasa Hukuku**, Ankara, Yetkin, 2015.

Fendoğlu, Hasan Tahsin: "Başkanlık Sisteminin Türkiye'de Uygulanabilirliği," **Yeni Türkiye**, C.9, No:51, Mart-Nisan 2013, s. 567-586.

Fletcher, William A.: "The Discretionary Constitution: Institutional Remedies and Judicial Legitimacy," **The Yale Law Journal**, C.4, No:91, Mart 1982, s. 635-697.

Freeman, Mark: "Constitutional Frameworks and Fragile Democracies: Choosing Between Parliamentarianism, Presidentialism and Semi-Presidentialism," **Pace Int'l L. Rev.**, C.12, 2000, s. 253-282.

Fuller, Lon L.: "The Forms and Limits of Adjudication," **Harvard Law Review**, C.92, 1978-1979, s. 353-409.

Gardbaum, Stephen: "The New Commonwealth Model of Constitutionalism," **The American Journal of Comparative Law**, C.49, 2001, s. 707-760.

Gönenç, Levent: "Türkiye'deki Hükümet Sistemi Tartışmalarına İlişkin Değerlendirmeler," **Yeni Türkiye**, C.9, No:51, Mart-Nisan 2013, s. 269-279.

Gönenç, Levent: "Türkiye'de Hükümet Sistemi Değişikliği Tartışmaları Olanaklar ve Olasılıklar Üzerine Bir Çalışma Notu", **Başkanlık Sistemi**, Türkiye Barolar Birliği, 2005, s. 1-12.

Gözler, Kemal: **Türk Anayasa Hukuku Dersleri**, 18. bs., Bursa, Ekin, Şubat 2015.

Gunther, Gerald: **Constitutional Law**, 12. bs., New York, The Foundation, 1993.

Hiebert, Janet L.: "New Constitutional Ideas: Can New Parliamentary Models Resist Judicial Dominance When Interpreting Rights?," **Texas Law Review**, C.82, 2003-2004, s.1963-1987.

Hirschl, Ran: "The Struggle for Hegemony: Understanding Judicial Empowerment through Constitutionalization in Culturally Divided Polities," **Stanford Journal of International Law**, C.36, 2000, s. 73-118.

Hirschl, Ran: "Juristocracy vs. Theocracy: Constitutional Courts and the Containment of Sacred Law," **Middle East Law and Governance**, C.1, 2009, s. 129-165.

Hochstetler, Kathryn: "Rethinking Presidentialism: Challenges and Presidential Falls in South America", **Comparative Politics**, C. 38, No: 4, Temmuz 2006, s. 401-418.

Kaboğlu, İbrahim: **Anayasa Hukuku Dersleri: Genel Esaslar**, 9. bs., İstanbul, Legal, 2014, s. 169, 170.

Kalaycıoğlu, Ersin: "Başkanlık Rejimi: Türkiye'nin Diktatörlük Tehdidiyle Sınırı", **Başkanlık Sistemi**, Türkiye Barolar Birliği, 2005, s. 13-29.

Kalaycıoğlu, Ersin: "Türkiye'nin Yeni Siyasal Rejim Arayışı," **Yeni Türkiye**, C.9, No:51, Mart-Nisan 2013, s. 214-222.

Levinson, Daryl J.,

Pildes, Richard H.: "Separation of Parties, Not Powers," **Harvard Law Review**, C.119, Haziran 2006, s. 2311-2386.

Lijphart, Arend: "Consociational Democracy," **World Politics**, C.21, No:2, 1969, s. 207-225.

Linz, Juan J.: "The Perils of Presidentialism," **Journal of Democracy**, C.1, No:1, 1990, s. 51-69.

Linz, Juan J.: "The Virtues of Parliamentarism," **Journal of Democracy**, C.1, No:4, 1990, s. 84-91.

Lovell, George I., Lemieux, Scott E.: "Assesing Juristocracy: Are Judges Rulers or Agents," **Maryland Law Review**, C.65, 2006, s. 100-114.

Ludwikowski, Rett R.: "Mixed Constitutions-Product of an East-Central European Constitutional Melting Pot," **Boston University International Law Journal**, C.16, 1998, s. 1-70.

Mainwaring, Scott: "Presidentialism, Multipartism, and Democracy: The Difficult Combination," **Comparative Political Studies**, C.26, No:2, 1993, s. 198-228.

Mallat, Chibli: "On the Specifity of Middle Eastern Constitutionalism," **Case W. Res. J. Int'l. L.**, C.38, 2006-2007, s. 13-57.

Mazo, Eugene D.: "Constitutional Roulette: The Russian Parliament's Battles with the President Over Appointing a Prime Minister," **Stanford Journal of International Law**, C.41, 2005, s. 123-180.

Metcalf, Lee Kendall: "Presidential Power in the Russian Constitution," **J. Transnational L. & Policy**, C.6, 1996-1997, s. 125-142.

Morgan, Edmund S.: "The Federalist The Sacred Fire of Liberty: James Madison&the Founding of the Federal Republic by Lance Banning" **The New Republic**, C.214, No:9, 1996, s. 37-39.

Munro, Colin: "The Separation of Powers: Not Such A Myth," **Public Law: Incorporating the British Journal of Administrative Law**, Ed. Graham Zellick, London, Stevens & Sons Limited, 1981 s. 19-24.

Nino, Carlos Santiago: "The Debate Over Constitutional Reform in Latin America," **Fordham International Law Journal**, No:16, 1992-1993, s. 635-651.

Oder, Bertil Emrah: "Türkiye'de Başkanlık ve Yarı-Başkanlık Rejimi Tartışmaları: 1991-2005 Yılları Arasında Basına Yansıyan Öneri ve Tepkilerden Kesitler", **Başkanlık Sistemi**, Türkiye Barolar Birliği, 2005, s. 31-69.

Onar, Erdal: "Türkiye'nin Başkanlık veya Yarı-Başkanlık Sistemine Geçmesi Düşünülmeli midir?" **Başkanlık Sistemi**, Türkiye Barolar Birliği, 2005, s. 71-104.

Özbudun, Ergun: **Türk Anayasa Hukuku**, 15. bs., Ankara, Yetkin, 2014.

Özbudun, Ergun: **Türkiye'de Parti ve Seçim Sistemi**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011.

Özbudun, Ergun: "Başkanlık Sistemi Tartışmaları", **Başkanlık Sistemi**, Türkiye Barolar Birliği, 2005, s. 105-111.

Özbudun, Ergun: "Hükümet Sistemi Tartışmaları," **Yeni Türkiye**, C.9, No:51, Mart-Nisan 2013, s. 205-213.

Özer, Atilla: **Anayasa Hukuku: Genel İlkeler**, 4. bs., Ankara, Turhan, 2010.

Posner, Richard: "The Constitution as an Economic Document," **The George Washington Law Review**, C.56, 1987-1988, s. 4-38.

Riggs, Fred W.: "The Survival of Presidentialism in America: Para-Constitutional Practices," **International Political Science Review**, C.9, No:4, 1988, s. 247-278.

Sartori, Giovanni: **Comparative Constitutional Engineering: An Inquiry into Structures, Incentives and Outcomes**, 2. bs., London, 1997.

Schanbly, Stephen J.: "The OAS and Constitutionalism: Lessons from Recent West African Experience," **Syracuse J. Int'l L. & Com.**, C.33, 2005-2006, s. 263-276.

Shugart, Matthew Soberg, Carey, John M.: **Presidents and Assemblies: Constitutional Design and Electoral Dynamics**, USA, Cambridge University Press, 1992.

Siaroff, Alan: "Comparative Presidencies: The Inadequacy of the Presidential, Semi-Presidential and Parliamentary Distinction," **European Journal of Political Research**, C.42, s. 287-312.

Stepan, Alfred, Skach, Cindy: "Constitutional Frameworks and Democratic Consolidation: Parliamentarianism versus Presidentialism", **World Politics**, C.46, No:1, 1993, s. 1-22.

Strom, Kaare: "Delegation and Accountability in Parliamentary Democracies," **European Journal of Political Research**, C.37, 2000, s. 261-289.

Tanör, Bülent, Yüzbaşıoğlu, Necmi: **1982 Anayasası'na Göre Türk Anayasa Hukuku**, 14. bs., İstanbul, Beta, 2014.

Teziç, Erdoğan: **Anayasa Hukuku**, 18. bs., İstanbul, Beta, 2014.

Teziç, Erdoğan: "Başkanlık Rejimini Anlamak," **Yeni Türkiye**, C.9, No:51, Mart-Nisan 2013, s. 366-371.

Tsebelis, George: "Decision Making in Political Systems: Veto Players in Presidentialism, Parliamentarism, Multicameralism and Multipartyism," **British Journal of Political Science**, C.25, No:3, 1995, s. 289-325.

Tunç, Hasan: "Türkiye'de Başkanlık Sistemi mi? Parlamenter Sistem mi?," **Yeni Türkiye**, C.9, No:51, Mart-Nisan 2013, s. 280-283.

Uluşahin, Nur: "Cumhurbaşkanının Halk Tarafından Seçilmesinin Siyasal Sistemimize Etkileri: Türkiye'de Hükümet Sisteminin Geçirdiği Dönüşüm ve Geleceğe Yönelik Beklentiler," **Yeni Türkiye**, C.9, No:51, Mart-Nisan 2013, s. 319-332.

Üskül, Zafer: "Başkanlık Sistemi mi? Neden?," **Yeni Türkiye**, C.9, No:51, Mart-Nisan 2013, s. 530-537.

Yazıcı, Serap: **Başkanlık ve Yarı-Başkanlık Sistemleri: Türkiye İçin Bir Değerlendirme**, 2. bs., İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011.

Yazıcı, Serap: "Başkanlık Sistemleri: Türkiye İçin Bir Değerlendirme," **Başkanlık Sistemi**, Türkiye Barolar Birliği, 2005, s. 125-142.

Yazıcı, Serap: "Başkanlık Sistemine Geçiş Gerekli mi?," **Yeni Türkiye**, C.9, No:51, Mart-Nisan 2013, s. 538-541.

Yokuş, Sevtap: "Hükümet Sistemini Demokrasi Ekseninde Tartışmak," **Yeni Türkiye**, C.9, No:51, Mart-Nisan 2013, s. 236-245.

Parliamentary Versus Presidential Government, Ed. Arend Lijphart, New York, Oxford University Press, 1992, s. 13-19.

İnternet Kaynakları

İrlanda Anayasası m. 12, (Çevrimiçi) https://www.constituteproject.org/constitution/Ireland_2012.pdf?lang=en, 3 Eylül 2015.

Avusturya Anayasası m. 60, (Çevrimiçi) https://www.constituteproject.org/constitution/Austria_2013.pdf?lang=en, 3 Eylül 2015.

İzlanda Anayasası m. 3, (Çevrimiçi) https://www.constituteproject.org/constitution/Iceland_1999.pdf?lang=en, 3 Eylül 2015.

Kanada Anayasası m. 21-52, "Canada's Constitution of 1867 with Amendments through 2011", (Çevrimiçi) https://www.constituteproject.org/constitution/Canada_2011.pdf?lang=en, 31 Ağustos 2015.

"Study Shows Public Approval of Chilean President Down", The Santiago Times, <http://santiagotimes.cl/study-shows-public-approval-of-chilean-president-down/>, 5 Eylül 2015.

"Chilean Student Leader Publically Predicts the Fall of the current President of Chile", The Critique, 28 Ekim 2011, <https://blogs.lt.vt.edu/pfpchile/index.php/chilean-student-leader-publically-predicts-the-fall-of-the-current-president-of-chile/>, 5 Eylül 2015.

“Party Division in the Senate, 1789-Present”, (Çevrimiçi) <http://www.senate.gov/history/partydiv.htm>, 3 Eylül 2015.

“Party Divisions of the House of Representatives, 1935-Present”, (Çevrimiçi) <http://history.house.gov/Institution/Party-Divisions/74-Present/>, 3 Eylül 2015.

“Venezuela Re-elects Parliament Speaker Amid Chavez Health Uncertainty”, 6 Ocak 2013, (Çevrimiçi) <http://www.philstar.com:8080/breaking-news/2013/01/06/893941/venezuela-re-elects-parliament-speaker-amid-chavez-health>, 5 Eylül 2015.

“Venezuelan Parliament Speaker Dismisses Rumors of Chavez's Death”, 13 Aralık 2012, (Çevrimiçi) http://sputniknews.com/voiceofrussia/2012_12_13/Venezuelan-parliament-speaker-dismisses-rumors-of-Chavezs-death/, 5 Eylül 2015.

“List of Presidents Who Were Impeached”, (Çevrimiçi) <http://uspolitics.about.com/od/presidenc1/tp/List-of-Presidents-Who-Were-Impeached.htm>, 17 Mayıs 2015.

“How Canadians Govern Themselves”, (Çevrimiçi) http://www.parl.gc.ca/About/Parliament/SenatorEugeneForsey/book/chapter_6-e.html, 31 Ağustos 2015.

Doucet Boudreau v. Nova Scotia (Minister of Education), 2003, 3 S.C.R. 3, 2003 SCC 62, (Çevrimiçi) <http://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/2096/index.do>, 31 Ağustos 2015.

Kanada Anayasası için bkz. (Çevrimiçi) https://www.constituteproject.org/constitution/Canada_2011.pdf?lang=en, 31 Ağustos 2015.

Douglas/Kwantlen Faculty Assn. v. Douglas College, 1990, 3 S.C.R. 570, (Çevrimiçi) <http://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/690/index.do?r=AAAAAQAxZG91Z2xhcy9Ld2FudGxlbjBhYWN1bHR5IEFzc24uIHVulERvdWdsYXMgQ29sbGVnZQE>, 31 Ağustos 2015.

Canada (House of Commons) v. Vaid, 2005, 1 S.C.R. 667, 2005 SCC 30, (Çevrimiçi) <http://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/2231/index.do?r=AAAAAQAYY2FuYWRhIGhvdXNlIG9mIGNvbW1vbnMgAQ>, 31 Ağustos 2015.

Application under s. 83.28 of the Criminal Code (Re), 2004, 2 S.C.R. 248, 2004 SCC 42, (Çevrimiçi) <http://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/2156/index.do?r=AAAAAQATWzlwMDRdIDlUy5DLlUuIDI0OAE>, 31 Ağustos 2015.

Wells v. Newfoundland, 1999, 3 S.C.R. 199, (Çevrimiçi) <http://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/1730/index.do?r=AAAAAQAFd2VsbHMB>, 31 Ağustos 2015.

Wells v. Newfoundland, 1999, 3 S.C.R. 199, (Çevrimiçi) <http://scc-csc.lexum.com/scc-csc/scc-csc/en/item/1730/index.do?r=AAAAAQAFd2VsbHMB>, 31 Ağustos 2015.

“Iraq: Law of 2004 of Administration for the State of Iraq for the Transitional Period [Iraq], 8 March 2004”, (Çevrimiçi) <http://www.refworld.org/docid/45263d612.html>, 1 Eylül 2015.

Edward Wong, “A Kurd is Named Iraq’ President as Tensions Boil”, 7 Nisan 2005, (Çevrimiçi) http://www.nytimes.com/2005/04/07/world/middleeast/a-kurd-is-named-iraqs-president-as-tensions-boil.html?_r=0, 1 Eylül 2015.

“Straw and Rice Try to Break Iraqi Deadlock”, (Çevrimiçi) <http://www.theguardian.com/world/2006/apr/03/politics.iraq>, 1 Eylül 2015.